

Er kartellpolitikken i de nordiske landene streng nok?

*En undersøkelse av hvorvidt dagens kartellpolitikk er avskrekkende og
avdekkende*

Johanne Hannes og Nina Liset

Veileder: Lars Sørgard

Masterutredning i økonomi og administrasjon

Hovedprofil: Finans og økonomisk styring

NORGES HANDELSHØYSKOLE

Dette selvstendige arbeidet er gjennomført som ledd i masterstudiet i økonomi- og administrasjon ved Norges Handelshøyskole og godkjent som sådan. Godkjenningen innebærer ikke at Høyskolen eller sensorer inntår for de metoder som er anvendt, resultater som er fremkommet eller konklusjoner som er trukket i arbeidet.

Forord

Denne utredningen er en del av vårt masterstudie innen hovedprofilene finans og økonomisk styring ved Norges Handelshøyskole. Arbeidet tilsvarer 30 studiepoeng og har pågått ett semester. Det har vært lærerikt å jobbe med oppgaven, og vi håper den kan bidra til økt innsikt til forskningsprosjektet vi har vært så heldig å få ta del av, men også generelt innenfor sitt respektive felt.

Det virker å være lite forskning knyttet til kartellvirksomhet for de nordiske landene de senere år. Vi ønsket derfor å undersøke hvilke trender det fremgår i landene, samtidig som vi mener det potensielle skadeomfanget av kartellvirksomhet er spennende. Vi har gjennom oppgaven hatt mulighet til å forene innsikt og perspektiv fra våre to hovedprofiler, og det har vært et interessant prosjekt å arbeide med.

Vi vil rette en stor takk til vår veileder Lars Sørgard som gjennom arbeidet har vært en god støttespiller og en inspirasjon med sin kunnskap om feltet. Videre vil vi takke Øyvind Erstad Villanger som har vært til hjelp med det juridiske. Utover dette vil vi rette en takk til medstudenter, studentforeningen, og alle andre som har løftet oss opp gjennom årene på NHH. Vår tid på studiet hadde ikke vært det samme uten.

Norges Handelshøyskole

Bergen, Desember 2022

Johanne Hamnes

Nina Liset

Sammendrag

Denne oppgaven har til formål å besvare om dagens kartellpolitikk i de nordiske landene er streng nok. Hovedfokuset er å diskutere hvorvidt dagens bruk av sanksjoner, i kombinasjon med lempningsordning, kan avskrekke karteller fra å dannes og avdekke allerede eksisterende kartell.

Analysen baserer seg på data hentet fra de nordiske konkurransetilsynene sine nettsider, for perioden 2004 til 2022. Det er i alt 54 avslørte kartell fordelt mellom landene gjennom perioden. Dette gjør at det er få observasjoner per land og per år, noe som tilsier at det er vanskelig å konkludere om trendene vi ser er representative. Utvalget består av avslørte kartell, og er derfor ingen indikator på hvor mange kartell det i realiteten eksisterer.

Majoriteten av kartell er pålagt et overtredelsesgebyr, og enkelte selskap har fått straffereduksjon i form av lempning. Vi ser at gebyrerne typisk ankes og deretter nedjusteres eller annulleres. Ved bruk av rettslig og økonomisk teori diskuteres bøtenivå først individuelt per land, før vi sammenligner landene mot hverandre, både før og etter anke.

For å undersøke om kartellpolitikken er avskrekkende og avdekkende, fremlegges det teoretiske modeller som benytter parametre det er vanskelig å beregne. Dette gjør at vi har en teoretisk diskusjon rundt effekten av sanksjonspolitikken, heller enn å utføre faktiske beregninger. Med bakgrunn i dette, samt få observasjoner, er det ikke mulig å konkludere om dagens kartellpolitikk er streng nok. Vi argumenterer derimot for at den virker å ha en noe avdekkende effekt, samtidig som det kan virke som at bøtene til tider kan oppfattes som lave, og i så tilfelle ikke har ønsket avskrekkende effekt.

Innhold

1 Innledning	1
1.1 Bakgrunn	1
1.2 Problemstilling	2
1.3 Avgrensninger	3
2 Rettslig Rammeverk	4
2.1 Forutsetninger	4
2.2 Overordnet Rammeverk – EU TFEU Artikkel 101	5
2.2.1 Overtredelsesgebyr	6
2.2.2 Lempningsordning	7
2.2.3 Forliksordning	7
2.2.4 ECN+ Direktivet	8
2.3 Sentrale Forskjeller i Konkurranselov	9
2.3.1 Norge	9
2.3.2 Sverige	10
2.3.3 Danmark	10
2.3.4 Finland	11
2.3.5 Island	12
3 Økonomisk Teori	13
3.1 Hvordan Oppnå Kartellsamarbeid?	13
3.1.1 Insentivproblemet	13
3.1.2 Koordineringsproblemet	16
3.2 Hvordan Unngå Kartellsamarbeid?	17
3.2.1 Deltakerbetingelsen	17
3.2.2 Insentivbetingelsen	20
3.3 Utformingen av et Optimalt Sanksjonssystem	22
3.4 Andre Hensyn	23
3.5 Oppsummering Teori	24
4 Datainnsamling	25
4.1 Overtredelsesgebyr	25
4.2 Omsetningstall	26
4.3 Ekskludering av Saker iht. Bøterate	27
5 Analyse	30
5.1 Fremstilling av Kartellsaker i de Nordiske Landene	31
5.1.1 Norge	31
5.1.2 Sverige	33
5.1.3 Danmark	34
5.1.4 Finland	38
5.1.5 Island	40
5.2 Sammenligning av de Nordiske Landene	41
5.2.1 Kartellform	41
5.2.2 Kartellvarighet og Antall Deltakere	43
5.2.3 Gjennomsnittlig Bøterate	44

5.2.4	Absolutte Bøtenivå	45
5.3	Er Dagens Kartellpolitikk nok Avskrekkende og Avdekkende?	49
5.3.1	Diskusjon Rettslig og Økonomisk Tilmærming	49
5.3.2	Avskrekkende	52
5.3.2.1	Omvendt Proporsjonale Bøter	52
5.3.2.2	Trend av Kartellform	54
5.3.3	Avdekkende	56
5.3.3.1	Lempning i de Nordiske Landene	56
5.3.3.2	Lempningssøknader i Norge	58
5.3.4	Delkonklusjon Avskrekkende og Avdekkende	59
5.4	Hvordan Påvirker Anke Sanksjonsnivåene?	60
5.4.1	Norge	60
5.4.2	Sverige	62
5.4.3	Danmark	63
5.4.4	Finland	64
5.4.5	Delkonklusjon Anke	65
5.5	Foreslåtte Tiltak	66
5.5.1	Overtredelsesgebyr	66
5.5.2	Lovregulering	66
5.5.3	Andre Sanksjoner	67
5.5.3.1	Private Søksmål	67
5.5.3.2	Fengsel	68
5.5.3.3	Degradering fra Stilling og Personlige Bøter	68
5.5.3.4	Utvidet Lempningsordning	69
5.5.4	Delkonklusjon Tiltak	69
6	Konklusjon	70
6.1	Forslag til Videre Forskning	71
	Referanser	72

Figurliste

3.1	Et selskaps insentiv til å opprettholde kartellpris	14
3.2	Kontakt sett mot koordinert adferd	16
3.3	Nødvendig minimumsbot gitt at enten PC- eller IC-betingelsen holder, ift. merprofitt	22
5.1	Gjennomsnittlig Bøterate i Norge	32
5.2	Gjennomsnittlig Bøterate i Sverige	33
5.3	Gjennomsnittlig bøtenivå i Danmark	34
5.4	Gjennomsnittlig Bøtenivå for Personlige Bøter i Danmark	36
5.5	Gjennomsnittlig Bøterate i Finland	38
5.6	Kartellform i de Nordiske Landene	41
5.7	Gjennomsnittlig Bøterate i Norge, Finland og Sverige	44
5.8	Median av Bøtenivå (i 1 000)	45
5.9	Trend til Omvendt Proporsjonale Bøter	53

Tabelliste

2.1	Bøtesatser i Danmark	11
5.1	Oversikt antall kartell og deltakere	31
5.2	Gjennomsnitt varighet og kartelldeltakere	43
5.3	Gjennomsnittlig Bøtenivå	47
5.4	Størst pålagt bot	48
5.5	Andel av bøter innenfor gitte intervall	48
5.6	Oversikt vedtak Verisure og Sector Alarm	53
5.7	Lempningssaker Norge	56
5.8	Lempningssaker Sverige	56
5.9	Lempningssaker Danmark	56
5.10	Lempningssaker Finland	56
5.11	Lempningssøknader 2007 - 2021	58
5.12	Anker Norge (bøter i tusen)	60
5.13	Anker Sverige (bøter i tusen)	62
5.14	Anker Danmark (bøter i tusen)	63
5.15	Anker Finland (bøter i tusen)	64

1 Innledning

1.1 Bakgrunn

Kartellvirksomhet regnes som noe av det mest skadelige som kan oppstå i et marked. Markedet vil ikke lenger være fritt, hvor pris bestemmes av tilbud og etterspørsel, men følger spillereglene til deltakerne av det ulovlige samarbeidet. Som konsekvens lider forbrukeren av kunstig høye priser og dårligere produkter, mens kartelldeltakerne høster høyere gevinst. Ikke bare leder kartell til markedssvikt, men er i tillegg vanskelig å oppdage. For å opprettholde en bedre ressursbruk i samfunnet er det derfor avgjørende med en kartellpolitikk som avskrekker bedrifter fra å inngå et slikt samarbeid, samt avdekker eksisterende karteller.

Formålet med denne oppgaven er å undersøke dagens kartellpolitikk og hvorvidt sanksjonene kan anses å være strenge nok. For å ha et bredt og variert undersøkelsesgrunnlag ser vi på de nordiske landene: Norge, Sverige, Danmark, Finland og Island, da landene er harmonisert etter samme lovverk.

Overtredelsesgebyr er sanksjonen som er mest benyttet, og vil derfor være i fokus. Konkurransetilsynet benytter hovedsaklig gebyr, samt en potensiell bøtereduksjon kalt lempning, for å skape en avskrekkende og avdekkende kartellpolitikk. Gjennom oppgaven vil vi forsøke å besvare om den faktisk er streng nok. Utover dette vil vi se på hva som skjer med bøter etter endt ankeprosess. Endres bot av en annen instans, kan dette påvirke selskapenes oppfatning av hvorvidt boten er avskrekkende.

Med dette som bakgrunn har vi utformet en problemstilling som vil være utgangspunktet for oppgaven.

1.2 Problemstilling

Oppgaven vil ha som formål å svare på følgende problemstilling:

Er dagens kartellpolitikk nok avskrekkende og avdekkende i de nordiske landene?

I tillegg ønsker vi å diskutere følgende underspørsmål:

Hvilke forskjeller er det mellom de nordiske landene?

Hvordan påvirker en eventuell anke sanksjonsnivåene?

Oppgaven vil starte med en presentasjon av et rettslig rammeverk hvor aktuelle lovverk introduseres. Videre fremlegges økonomisk teori, som sammen med det rettslige rammeverket, vil være bakgrunn for diskusjonen av hvorvidt dagens kartellpolitikk er nok avskrekkende og avdekkende.

Analysen starter med en fremleggelse av vårt datasett og en diskusjon av de nordiske landene. Hovedfokuset er forskjell i bøtenivå, men det diskuteres også andre forskjeller. Eksempelvis trend knyttet til type kartell, varighet, lempningssaker og anke. Avslutningsvis diskuterer vi eventuelle tiltak, før vi presenterer en konklusjon og forslag til videre forskning.

1.3 Avgrensninger

Oppgaven er begrenset til å inkludere kartellovertredelser i perioden 2004 til september 2022, og tar kun hensyn til saker som er avsluttet. Tidsrammen starter i 2004 ettersom det var da Norge reviderte sitt lovverk, blant annet for å i større grad harmoniseres med EU. Saker hvor kartellet startet før 2004 vil inkluderes så lenge det har vært aktiv innenfor tidsrammen.

Konkurransemyndighetene i de nordiske landene har på ulike tidspunkt gjort endringer i sine konkurranselover, blant annet for å harmonisere med EU-lovverket. Det fokuseres derimot lite på lovverksendringer fra 2004 til 2022, og kun avgjørende endringer vil inkluderes.

Oppgaven fokuserer kun på horisontalt samarbeid, da denne formen anses som mest skadelig for konkurransen. Dette gjelder konkurranse mellom faktiske eller mulige konkurrenter, altså på tvers i en bransje og ikke langs en verdikjede. Samarbeidene vi ser på er begrenset til innad landenes geografiske grenser, og ikke på tvers.

Private søksmål hensyntas ikke da slike erstatningssaker løses privat og ikke i regi av konkurransemyndighetene. Videre er det vanskelig å oppdrive informasjon om slike saker, noe som kunne gitt et feil vurderingsgrunnlag. Private søksmål vil derimot bli kort diskutert under tiltak for avskrekkende sanksjonsordninger.

2 Rettslig Rammeverk

Det vil i denne delen bli presentert et felles rammeverk for de nordiske landene. I det rettslige rammeverket inngår bøteutmåling, lempning og sentrale forskjeller i landenes konkurranselover. Rammeverket tar utgangspunkt i EU-rettslig lovverk, da de nordiske landene har tatt hjemmel i denne loven. Bøteutmåling og lempningsordning har hjemmel i samme ordlyd, og vil forklares ut fra samme lovverk. Det er derimot tilfeller hvor land følger egen konkurranselov heller enn EU-bestemmelsene. Dette vil vi kommentere underveis.

2.1 Forutsetninger

De nordiske landene har ulike myndigheter som håndterer kartellsaker, samt forskjellige benevnelser for sanksjoner og amnesti. For enkelhets skyld vil vi bruke benevnelserne *konkurransemyndighet/konkurransetilsyn*, *overtredelsesgebyr/bot* og *lempningsordning* uavhengig av land. Det er i Danmark anklagemyndighetene som utfører bøteutmålingene. Det brukes derfor tidvis en annen benevnelse for danske saker.

Opgaven forutsetter å hensynta bot satt av konkurransemyndighetene, selv om det har variert i hvilken grad de har hatt myndighet til å pålegge bøter. Årsaken er at det er bøtenivå som er fokus og ikke hvem som har myndighet til å pålegge selskap å betale bot.

Danmark og Finland følger i en del tilfeller egen konkurranselov heller enn EU-bestemmelsene, og vil derfor få en mer utdypende forklaring av sine lovverk. Blant annet følger ikke Danmark tottrinnsmodellen for bøteutmåling vi senere vil presentere. Det samme gjelder Finland, men metoden ble innført som følge av ECN+ direktivet i 2021. Fram til innføringen av direktivet benyttet ikke Finland konsernomsetning når bot måles mot selskapets bærevne, i motsetning til de andre landene. Dette vil senere forklares mer utdypende. For ordens skyld presenteres likevel et samlet rammeverk, før forskjellene utdypes gjennom en presentasjon av hvert land.

2.2 Overordnet Rammeverk – EU TFEU Artikkel 101

Det fremgår av TFEU (Treaty on the Functioning of the European Union) artikkel 101, EØS artikkel 53 § 10, at all form for samordnet opptreden som har til hensikt å hindre, begrense eller vri konkurranse er per se forbudt, i gitt geografisk område. Formålsovertredelser regnes som de mest alvorlige bruddene, og gjelder prissamarbeid, utveksling av konkurransesensitiv informasjon og begrensning av produksjon eller salg (EU-domstolen, 2022).

For at et samarbeid skal regnes som ulovlig må konkurransen være *merkbart* begrenset, også kalt merkbarhetsprinsippet. Prinsippet kan være oppfylt selv om det ikke er utført en beregning av hvor stor skade kartellet faktisk har påført markedet, men så lenge samarbeidet har til formål å begrense konkurransen (Sørgard, 2018).

Kontakt mellom bedrifter som leder til ulovlig samarbeid betegnes som *eksplisitt koordinert adferd*, og oppstår mellom faktiske eller potensielle konkurrenter. Ved brudd foreligger det direkte eller indirekte *kontakt mellom uavhengige foretak*. Kontakt kan omfatte utveksling av informasjon om hva som regnes som høy pris, handlingsvariabler og konsekvenser ved avvik, samt systemer som gjør overvåkning mulig og derav mindre attraktivt å bryte samarbeidet (EU-domstolen, 2022).

Ikke all kontakt er ulovlig, og det skilles mellom eksplisitt koordinert adferd og stilltiende adferd. For sistnevnte er markedet uten konkurranse, men det er ingen kontakt mellom selskapene (Hjelmeng og Sørgard, 2014). Det er førstnevnt som vil være fokus i oppgaven.

Eksplisitt koordinert adferd oppstår gjennom avtaler eller samordnet opptreden. Under avtaler gjelder typisk juridisk bindene avtaler mellom bedrifter, og bedriftene forplikter seg til å følge en handlingsvariabel. Samordnet opptreden er i mindre grad bindene og direkte, og kan være signalisering av informasjon som ikke ser ut til å ha verdi for kunden, for eksempel over nettsider, eller ved å gi rivaler tilgang til sensitiv informasjon gjennom et felles analysebyrå (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

Et unntakstilfelle av ulovlig samarbeid, er dersom samarbeidet bedrer produksjon, fordeling av varer eller fremmer innovasjon, og at forbruker kan høste en del av gevinsten (Sørgard, 2018). Unntaksbestemmelsen, kalt effektivitetsforsvar, oppstår som oftest i tilfeller med vertikalt samarbeid, og ekskluderes fra oppgaven (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

2.2.1 Overtredelsesgebyr

Brudd på konkurranseloven kan føre til overtredelsesgebyr. For at et overtredelsesgebyr skal inntreffe må det *legges til grunn for rettsanvendelse er bevist med klar sannsynlighetsovervekt*, kalt beviskravet (Nygaard og Amundsen, 2017). Formålet med bøter er å virke avskrekkende og på den måten gjøre kartell ulønnsomt, enten ved å bøtelegge eksisterende karteller eller skremme potensielle kartell fra å dannes.

Ved utforming av bøter benytter konkurransemyndighetene en skjønnsmessig vurdering, og det brukes ikke en generell eller mekanisk formel. Det er derimot enkelte retningslinjer som må overholdes. Boten har et tak på 10 prosent av konsernomsetningen, og det benyttes omsetningen fra det foregående regnskapsåret. Det er i seg selv ikke hensikten å få boten opp mot 10 prosent, men den impliserer en maksimumsgrense, og skal nedjusteres dersom boten overgår prosentsatsen. Boten skal omfatte den *totale økonomiske enheten* og det benyttes derfor konsernomsetningen (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

Bøteutmåling følger en totrinnsmodell. I første del av modellen settes et grunnbeløp som gir en indikasjon på overtredelsens betydning og i hvilken grad de ulike selskapene har bidratt. Grunnbeløpet tar utgangspunkt i siste regnskapsårs omsetningsverdi for det berørte markedet. Beløpet vil variere med overtredelsens grovhet og varighet, samt innvirkning på markedet, og vil som en alminnelig regel ligge på rundt 30 prosent av omsetningsverdien. Grovhet bedømmes blant annet ut fra i hvilken grad det har vært utvekslet sensitiv informasjon mellom selskapene (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

I det andre trinnet kan grunnbeløpet opp- eller nedjusteres avhengig av skjerpene eller formildende omstendigheter i gitt sak. Skjerpene og formildende omstendigheter kan blant annet være hvorvidt selskapene er samarbeidsvillig, har deltatt i kartellvirksomhet tidligere og deres rolle i kartellet. I spesielt grove saker kan gebyret øke med ytterligere 15 til 25 prosent av relevant omsetning (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

2.2.2 Lempningsordning

Formålet med lempningsordningen er å virke avdekkende ved å gi selskaper insentiv til å avsløre det ulovlige samarbeidet. Basert på når de kontakter konkurransemyndighetene og i hvilken grad selskapet oppfyller visse vilkår, vil selskapet kunne få delvis eller hel reduksjon av overtredelsesgebyret (Lovdata, 2022).

Det inngår i lempningsordningen at kun ett selskap kan få full lempning, og dette vil være selskapet som først avslører kartellet. Muligheten for full lempning skal insentivere selskap på to måter. For det første, frykt for at andre selskaper kommer dem i forkjøpet, og for det andre et ønske om fullstendig reduksjon av boten.

Det kreves at selskapet oppfyller følgende fem vilkår for å kunne få full lempning: (1) fremvise nye opplysninger, (2) opplysningen må kunne bevise overtredelsen eller kunne kreve bevissikringsbeslutning, (3) fullt samarbeid under hele etterforskningen, (4) selskapet må opphøre før eller ved fremleggelse av bevis, og (5) selskapet kan ikke ha forsøkt å rekruttere andre selskap til kartellet (Regjeringen, 2012).

Delvis lempning tildeles selskap som ikke oppfyller vilkårene for hel lempning, men må oppfylle krav om at bevismaterialet øker konkurransetilsynets sannsynlighet for å bevise samarbeidet, samt selskapet må opphøre sin kartelldeltakelse senest ved bevisfremleggelse (Regjeringen, 2012). Det første selskapet som oppfyller vilkårene kan få en lempning på 30 til 50 prosent. Det andre foretaket kan i samme sak få lempning på 20 til 30 prosent, og selskaper utover dette kan få redusert opp til 20 prosent av gebyret (Lovdata, 2022).

2.2.3 Forliksordning

Som følge av kartellforlik vil boten kunne reduseres med 10 prosent dersom selskapet innrømmer straffeskyld. Forliksforhandlingene kan gjelde flere selskap i samme sak hvis konkurransemyndighetene anser dem som egnet. Formålet med forliksordningen er å gjennomføre saker mer effektivt, både med tanke på tid og for å unngå potensiell anke (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

2.2.4 ECN+ Direktivet

Det ble i 2021 innført et *direktiv om nasjonale konkurransemyndigheters prosessuelle håndhevingskompetanse, uavhengighet og ressurser*, også kalt ECN+ direktivet (Regjeringen, 2017). Direktivet, utledet av Det europeiske konkurransenettverket, har som formål å øke harmoniseringen av EU-medlemmene sine lovverk. Direktivet er et svar på forskjeller i landenes konkurranselover, som ledet til ineffektivitet ved håndheving av blant annet TEUF artikkel 101. Sagt med andre ord, skal direktivet gi medlemsland et *minimumssett av effektive og felles håndhevingsverktøy* (Regjeringen, 2017). Direktivet har hatt spesielt stor innvirkning i Danmark, og vil senere forklares mer utdypende.

2.3 Sentrale Forskjeller i Konkurranselov

2.3.1 Norge

Konkurranseloven følger to spor: straffesporet og administrativt sanksjonssporet, hvor sistnevnte ble innført som et supplement. Et selskap kan etterforskes av konkurransemyndighetene og påtalemyndighetene parallelt, men kun en av dem kan pålegge dom. Lempning kan kun søkes for overtredelser av det administrative sanksjonssporet (Regjeringen, 2012).

Det følger av konkurranseloven at enhver bot kan tas videre til domstolsprøving, som kan øke, redusere eller annullere bot vedtatt av konkurransemyndighetene, og kan undersøke om materielle og formelle krav er møtt (Lovdata, 2022).

Frem til 2017 ble anker behandlet av Nærings- og fiskeridepartementet, mens anker etter 2017 går til Konkurransklagenemnda. Instansen behandler anker i forbindelse med vedtak satt av konkurransetilsynet, sett bort fra vedtak etter pristiltaksloven. Dommen kan så ankes videre til Gulating lagmannsrett, før den eventuelt blir håndtert av Høyesterett, som er Norges høyeste domstol (Konkurransklagenemnda, 2022).

I tilfeller av brudd på konkurranselovens paragraf for ulovlig samarbeid hvor personstraff er mulig, vil politiet og økokrim involveres ettersom saken regnes som en straffesak. Siden 2004 har enkeltpersoner risikert å få fengselsstraff på 3 år, og 6 år ved spesielt skjerpene omstendigheter. Forhold som vurderes er om overtredelsen er forsøkt skjult, gevinst av overtredelsen og dens økonomiske skade. Det kreves en enda strengere bevissikring i straffesporet, enn i det administrative (Lovdata, 2022).

Som følge av pålegg om opphør, kan konkurransetilsynet kreve både strukturelle og atferdsregulerende endringer i selskap. Pålegg om opphør kan komme i tillegg til overtredelsesgebyr (Lovdata, 2022).

2.3.2 Sverige

Pålegger konkurransemyndighetene et selskap en sanksjon, kan selskapet anke saken til Tingsrätten. Fram til 2016 var det Marknadsdomstolen (MD) som håndterte anker på Tingsrättens dom, men i 2016 ble MD samlet i to særdomstoler. Første instans er Patent og marknadsdomstolen (PMD) ved Stockholm tingrett, og andre instans er Patent- og marknadsöverdomstolen (PMÖD) ved Svea hovrätt (Villanger, 2022).

Konkurransemyndighet kan kreve pålegg om opphør, samt ekskludere selskap fra fremtidige offentlige anskaffelser. Middelet har til hensikt å stoppe og korrigere pågående overtredelser. Påleggene kan påklages til PMD (Konkurrensverket, 2022a).

Konkurransetilsynet kan pålegge personer i ledelsen handelsforbud, i en periode på 3 til 10 år. Her inngår at vedkommende ikke kan drive næringsvirksomhet eller ha en ledende stilling i en bedrift (Konkurrensverket, 2022a).

2.3.3 Danmark

Før ECN+ direktivet trådte i kraft 2021, fulgte den danske konkurranseloven kun et straffespor. Konkurransetilsynet anmeldte saker til *National enhet for Særlig Kriminalitet* (NSK), da de selv ikke hadde myndighet til å ilegge virksomheter eller enkeltpersoner overtredelsesgebyr. Innføringen av direktivet førte til fundamentale endringer i konkurranseloven, og straffesporet ble blant annet supplert med et administrativt sanksjonsspor. Konkurransetilsynet fikk i tillegg myndighet til å ilegge bedrifter overtredelsesgebyrer. Saker mot enkeltpersoner behandles fremdeles etter strafferettslige vilkår hos NSK (Lamdan, 2022).

Konkurransemyndighetenes avgjørelser kan ankes til enten Konkurrenceankenævnet eller domstolene. Saker som angår selskap behandles i første instans ved Byretten, og kan så ankes videre til Landsretten. I spesielle tilfeller kan dommen ankes til Høyesterett i andre instans (Lamdan, 2022). Etter innføringen av ECN+ direktivet behandles nå saker i første instans ved Sør- og Handelsretten etter den sivile rettsprosessen (Konkurrenserådet, 2022). Saker som gjelder enkeltpersoner behandles fortsatt i byretten i første instans.

Det ble i 2012 gjort endringer i konkurranseloven som førte til betydelig strengere sanksjoner. Det ble innført hjemmel for å ilegge betinget fengselsstraff på opptil 6 år for enkeltpersoner i kartellsaker. Lempning er mulig for første person som søker (Lamdan, 2022).

Som følge av lovendringen ble grunnbeløp for overtredelsesgebyr økt og det ble innført minstepeløp for personlige bøter. Som tabellen viser, følger bøtenivået for overtredelsesgebyr en kategorisering. *Mindre alvorlig* og *alvorlig* overtredelser kan gjelde eksklusive kjøpsavtaler som begrenser konkurransen, samt bruk av bindende videresalgspriser. *Meget alvorlig* overtredelser kan være koordinering av pris, kunder, og anbud, og er hvor kartellsamarbeid som regel inngår (Lamdan, 2022).

Tabell 2.1 gir en oversikt over nevnte endringer i grunnbeløp, samt innføringen av minstepeløp for personlige bøter. Beløpene justeres etter overtredelsens varighet, samt foretakets omsetning.

Tabell 2.1: Bøtesatser i Danmark

Type Overtredelse	Før Lovendring	Etter Lovendring	Personlige Bøter
Mindre alvorlig	Opptil 400.000	Opptil 4 millioner	Minst 50.000
Alvorlig	400.000 - 15 millioner	4 - 15 millioner	Minst 100.000
Meget alvorlig	Over 15 millioner	Over 20 millioner	Minst 200.000

2.3.4 Finland

Det finske konkurransetilsynet har kompetanse til å treffe avgjørelser i første instans, men har ikke myndighet til å ilegge overtredelsesgebyr da denne kompetansen ligger hos Markedsdomstolen. Avgjørelsen fra Markedsdomstolen kan med visse begrensninger ankes videre til den høyeste forvaltningsdomstolen i Finland, som gir siste dom i saken. En kartellsak kan altså maksimalt bli behandlet av to instanser (Aalto-Setälä og Koivuniemi, 2018).

Fra konkurranseloven følger kartellforbud et administrativt spor og det finnes dermed ikke hjemmel til å ilegge kriminelle sanksjoner til foretak eller enkeltpersoner (Aalto-Setälä og Koivuniemi, 2018).

Etter inntredelsen av ECN+ direktivet, har den finske konkurranseloven blitt revidert. Det er foretatt endringer relatert til utregning av gebyrets størrelse, og tottrinnsmetoden ble

innført. Bæreevnen av omsetning er også harmonisert etter EU-lovverket. Taket gjelder nå for den globale konsernomsetningen fra forrige regnskapsår, og ikke lenger selskapets omsetning fra siste år det deltok i kartellet, slik det gjorde frem til endringen (Aalto-Setälä og Koivuniemi, 2018).

2.3.5 Island

I perioden har det kun blitt avslørt to saker med horisontalt samarbeid. Vi har derfor valgt å kun inkludere rettslige aspekt som påvirker disse sakene.

Det følger av det islandske lovverket at dersom et selskap kontakter konkurransemyndighetene med informasjon om et kartell, må konkurransemyndighetene opphøre sin etterforskning av selskapet med det samme (Samkeppniseftirlitid, 2022).

3 Økonomisk Teori

Det vil i denne delen bli presentert økonomisk teori for mekanismene bak kartellvirksomhet, og hvordan unngå slikt ulovlig samarbeid. Det benyttes i førsteomgang en modell fremstilt av Hjelmeng og Sørgard (2014), før den videreføres med en modell utarbeidet av Jensen og Sørgard (2014). Det følger av modellene at formålet med kartellsamarbeid er å oppnå en høyere profitt enn hva som er mulig i en konkurransesituasjon. Det vil videre diskuteres hvordan kartell dannes og hvordan sanksjoner kan benyttes for å avskrekke og avdekke kartellsamarbeid.

3.1 Hvordan Oppnå Kartellsamarbeid?

Et kartellsamarbeid kan forklares som et spill med et uendelig antall perioder, og i hver periode settes prisene simultant. Bedriftene vurderer hvordan dagens avgjørelse vil påvirke konkurransesituasjonen i fremtiden. Formålet med å inngå et ulovlig samarbeid er å kunne koordinere sin adferd og derigjennom oppnå en høyere profitt enn i en konkurransesituasjon (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

For å oppnå et kartellsamarbeid står bedriftene ovenfor to utfordringer: *insentiv-* og *koordineringsproblemet*. Insentivproblemet handler om å sikre at det er i hver bedrifts egeninteresse å bli i kartellet og dermed ikke avvike fra den avtalte prisen eller andre avtalte vilkår. Koordineringsproblemet omhandler hvorvidt bedriftene klarer å koordinere sine strategier (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

3.1.1 Insentivproblemet

Kartellets insentivproblem handler om at hver bedrift vil følge sin egeninteresse, til tross for inngåtte avtaler med konkurrenten. For å illustrere dette benyttes en modell med to aktører, hvor det for enkelhetens skyld antas at bedriftene følger en grim utløser-strategi. Bedriftene starter med å sette en monopol- eller kartellpris. Hvis den ene bedriften avviker fra strategien i en periode, vil rivalen svare med å underkutte prisen ytterligere i neste periode, og som resultat vil det oppstå en konkurransesituasjon i neste og alle fremtidige perioder (Hjelmeng og Sørgard, 2014).

Bedriftene forholder seg til tre ulike profittscenarioer i hver periode:

π^M = profitt ved samarbeid

π^D = profitt for bedrift som avviker

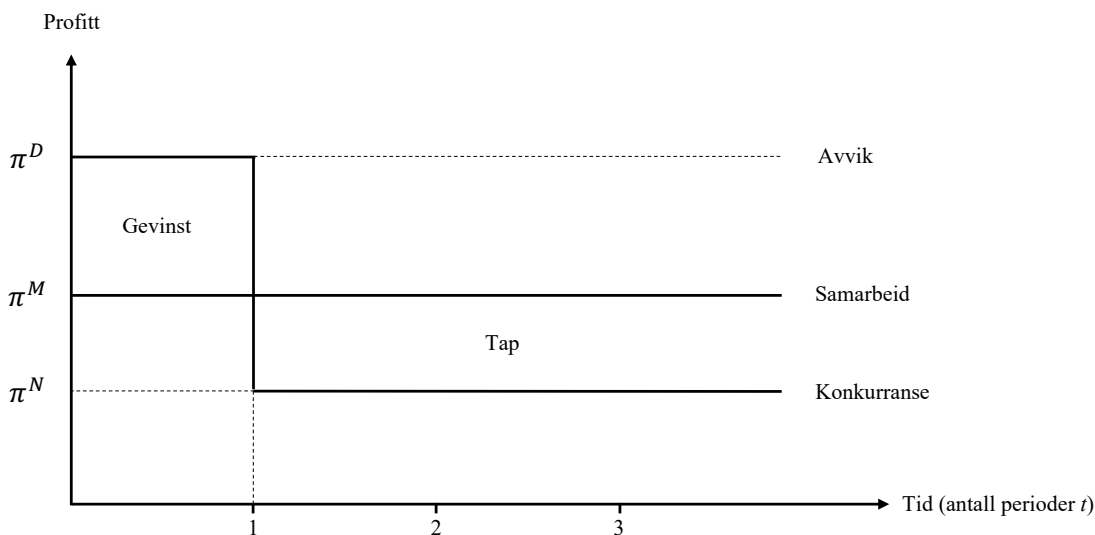
π^N = profitt ved konkurranse

Det antas følgende:

$$\pi^D > \pi^M > \pi^N \quad (3.1)$$

Bedriften har i hver periode to valgmuligheter. Den kan velge å opptre i trå med strategien, altså sette monopolpris og dermed opprettholde monopolprofitt π^M i neste periode. Alternativt kan den sette prisen lavere for å øke salget og dermed øke sin profitt til π^D på kort sikt. Velger bedriften å avvike vil profitten i neste og alle fremtidige perioder være lik profitt ved konkurranse π^N . Det fremkommer altså en avveining mellom kortsiktig gevinst ved å sette pris i dag under monopolpris, og langsiktig tap som følge av hardere konkurranse i alle fremtidige perioder, illustrert i figur 3.1.

Figur 3.1: Et selskaps insentiv til å opprettholde kartellpris

Avveiningen krever at alle fremtidige beløp neddiskonteres til dagens verdi med en diskonteringsfaktor $\delta \in [0, 1]$. Faktoren vil avhenge av to forhold: *tidspreferanse* og *periodelengde*.

Tidspreferansen angir hvor mye bedriften verdsetter én krone i dag, mot én krone i fremtiden, og periodelengden forteller når bedriften kan høste fremtidig profitt. Når δ nærmer seg 1, tilsier dette at bedriften i større grad verdsetter fremtidig profitt og at denne kan realiseres innen en relativt kort periode.

Hvorvidt en bedrift velger å avvike kan uttrykkes med følgende betingelse:

$$\pi^M \frac{1}{1-\delta} \geq \pi^D + \pi^N \frac{\delta}{1-\delta} \quad (3.2)$$

Høyresiden illustrerer profitt ved avvik, som er summen av høyere profitt i inneværende periode og profitt ved konkurranse i alle fremtidige perioder. Venstresiden illustrerer profitt ved kartell i denne og alle fremtidige perioder. Dersom venstresiden er større enn høyresiden, vil bedriften velge å bli i kartellet.

Ved å omformulere uttrykk (3.2) med hensyn på diskonteringsfaktoren δ gir det følgende uttrykk:

$$\delta \geq \frac{\pi^D - \pi^M}{\pi^D - \pi^N} \quad (3.3)$$

Uttrykket (3.3) tilsier at det er mulig å opprettholde monopolpris i likevekt dersom gevinsten ved avvik er tilstrekkelig liten relativt til samarbeid, at straffen er tilstrekkelig hard og bedriftens diskonteringsfaktor er tilstrekkelig høy. Sistenevnte kan oppnås ved at bedriftene er tålmodige, altså verdsetter fremtidig profitt i større grad og periodelengden er kort. En kortere periodelengde gjør at konkurrentene har mulighet til å respondere raskt og dermed er mergevinsten ved avvik π^D lavere. Dette gjør det mindre attraktivt å bryte ut av kartellet (Hjelmeng og Sjørgard, 2014).

3.1.2 Koordineringsproblemet

Koordineringsproblemet omhandler hvorvidt bedriftene klarer å enes om hvordan følge en felles handlingsvariabel. Koordineringen skjer gjennom kontakt, og kan hjelpe bedrifter å oppnå et lønnsomt samarbeid når det er flere mulige likevektsutfall (Hjelmeng og Sørsgard, 2014).

Enhver bedrift vil befinne seg et sted på skalaen illustrert i figur 3.2. I tilfellet hvor koordinert adferd er mulig uten kontakt, og typisk enkelt, er det ofte få bedrifter. I motsatt ende er koordinert adferd umulig, blant annet grunnet lave etableringshindre og mange bedrifter. Insentivet for å avvike en handlingsvariabel øker, og for eksempel priskoordinering undergraves av en nyetablert konkurrent som entrer markedet og setter en marginalt lavere pris. Ikke all kontakt er per se forbudt, og det er eksplisitt koordinert adferd som vil være fokus i denne oppgaven. Slikt samarbeid befinner seg som regel i midten av skalaen, hvor koordinert adferd er mulig men krever kontakt. Kontakt mellom selskapene kan eksempelvis være over mail/telefon, kaffemøter eller på golfbanen (Hjelmeng og Sørsgard, 2014).

Figur 3.2: Kontakt sett mot koordinert adferd

For å styrke muligheten for koordinert adferd må det være tilrettelagt for rask respons. Hvorvidt responsen er rask påvirkes av blant annet *gjennomsiktigheten* i markedet, altså om konkurrentene umiddelbart vil kunne vite om en bedrift setter lavere pris, og *muligheten* for å respondere raskt. Potensialet for koordinert adferd øker også dersom det foreligger en hard straff ved avvik. Straffen må være enkel å forstå, oppfattes som reell og være såpass hard at den virker avskrekkende (Sørsgard, 2003).

3.2 Hvordan Unngå Kartellsamarbeid?

Dersom forholdene er tilrettelagt slik at det er attraktivt for bedrifter å inngå eller opprettholde kartellsamarbeid, må konkurransemyndighetene finne en optimal sanksjonsordning som virker både avskrekkende og avdekkende. En slik konkurransepolitikk kan føre til at potensielle kartellsamarbeid anses som ulønnsom, mens eksisterende kartell destabiliseres.

Det vil videre bli forklart hvilke betingelser som må holde for at kartellsamarbeid skal kunne oppstå og fungere, samt hvordan sanksjonssystemet bør være utformet for å unngå slike samarbeid. Teorien bygger på en modell av Jensen og Sørgard (2014) som utleder det teoretiske minimumsnivået på bøter for å ha en avskrekkende og avdekkende effekt.

3.2.1 Deltakerbetingelsen

Det ble tidligere antatt at kartellsamarbeid ga høyere lønnsomhet enn konkurranse, altså $\pi^M > \pi^N$. Ved å introdusere bøter som sanksjonsmetode er det ikke lenger sikkert at antagelsen holder. Mergevinsten ved kartell må isåfall være så stor at det fortsatt vil være lønnsomt å delta, selv med en risiko om å bli avslørt og bøtelagt. Dette kalles deltakerbetingelsen. Er boten tilstrekkelig stor kan hele mergevinsten av å inngå i kartellet forsvinne, og betingelsen vil være brutt. Videre utledes modellen for det teoretiske minimumsnivået for at bøter skal ha en avskrekkende effekt (Jensen og Sørgard, 2014).

Utrykk (3.4) viser forventet nåverdi ved kartellsamarbeid V^M på et gitt tidspunkt. Det antas at bedriftene møtes gang på gang i markedet. Modellen inneholder opprinnelig en variabel for erstatningssøksmål, men ettersom oppgaven ser bort fra denne sanksjonen vil den ekskluderes fra utledningen.

$$V^M = (1 - p) \times [\alpha\pi + \delta \times V^M] + p\left[\frac{\pi}{1 - \delta} - F\right] \quad (3.4)$$

Hvor:

- p = sannsynligheten for at kartellet blir oppdaget i en periode
- δ = diskonteringsfaktoren
- F = bot grunnet kartelldeltakelse
- α = merprofitt ved kartell, antar $\alpha > 1$

Utrykket i første hakeparentes er nåverdien dersom kartellet ikke oppdages i inneværende periode, altså summen av kartellprofitt i perioden og nåverdi av kartell for neste periode. Utrykket i siste hakeparentes er nåverdi dersom kartellet oppdages. Kartellet vil bli avvirket, og det vil bli konkurranse i nåværende og alle fremtidige perioder. I tillegg vil aktørene i kartellet påføres straff i form av bøter. Det fremkommer at nåverdien av kartell øker som følge av høyere merprofitt α , og av lavere sannsynligheten p for å bli oppdaget.

Utrykket kan løses med hensyn på V^M , som illustrert i uttrykk (3.5). Dette gir nåverdi av kartellsamarbeid i et uendelig spill der det tas hensyn til at det i hver periode er en sannsynlighet for at kartellet blir oppdaget.

$$V^M = \frac{(1 - p) \times \alpha\pi + p\left[\frac{\pi}{1 - \delta} - F\right]}{1 - \delta(1 - p)} \quad (3.5)$$

Som tidligere nevnt, er det ikke lønnsomt å danne kartell dersom nåverdien av konkurranse er høyere enn nåverdien av kartell:

$$V^M < \frac{\pi}{1 - \delta} \quad (3.6)$$

Ved å kombinere de to uttrykkene (3.5) og (3.6) og løse med hensyn på boten F , gir dette følgende uttrykk for det teoretiske minimumsnivået på bøter for å avskrekke kartelldannelse, F_{PC} :

$$F \geq \frac{1 - p}{p}[\alpha - 1]\pi \equiv F_{PC} \quad (3.7)$$

Alt annet likt, vil F_{PC} øke dersom mergevinsten av kartell øker, eller sannsynligheten for å bli oppdaget går ned. Så lenge $F \geq F_{PC}$, vil deltakerbetingelsen være brutt og kartellet vil ikke dannes.

Videre antas det at profitt ved kartell ikke kun avhenger av prispåslaget, men også en reduksjon av etterspurt kvantum som resultat av økt pris. For å finne netto gevinst i hver periode inkluderes variablene for prisøkningen Δt , den opprinnelige pris-kostnadsmarginen M og markedets priselastisitet e . Dette gir følgende uttrykk:

$$[\alpha - 1]\pi = [(\Delta t + M)(1 - e\Delta t) - M] \quad (3.8)$$

Ved å inkludere de nye variablene i uttrykk (3.7) gir det følgende ligning for F_{PC} :

$$F_{PC} = \frac{1 - p}{p} [(\Delta t + M)(1 - e\Delta t) - M] \quad (3.9)$$

Fra uttrykk (3.9) fremkommer det at minimumsboten påvirkes av fire forhold: sannsynligheten for å bli oppdaget i en periode, den relative prisøkningen, opprinnelig pris-kostnadsmargin og markedets priselastisitet. I markeder med høy priselastisitet er kunder mer sensitiv til endring i pris. Dette gjør at et høyere prispåslag fører til en relativt høyere reduksjon i etterspørsel. I slike markeder, alt annet likt, kreves en lavere bot for å ha en avskrekkende effekt (Jensen og Sørgard, 2014).

3.2.2 Incentivbetingelsen

Incentivbetingelsen er knyttet til incentivproblemet som forklart i figur 3.1, men tar også høyde for sanksjonsordninger som bøter og lempning. Betingelsen er oppfylt dersom det er mer lønnsomt å forbli i kartellet enn å bryte ut. For at kartellpolitikken skal virke avdekkende må derfor tiltak gjøre det attraktivt å avvike fra samarbeidet, slik at incentivbetingelsen ikke oppfylles (Jensen og Sørgard, 2014).

For eksisterende kartell, kan høye bøter isolert sett bidra til stabilitet da bøtene unngås så lenge kartellet ikke oppdages. En lempningsordning vil gi bedriftene incentiv til å avvike, noe som skaper usikkerhet innad i kartellet. Dersom én bedrift velger å bryte ut, vil den i inneværende periode oppnå en høyere profitt, samt få en straffereduksjon. Dette gjør det mer attraktivt å avvike, og har dermed en destabiliserende effekt på kartellet (Jensen og Sørgard, 2014).

Videre utledes modellen for det teoretiske minimumsnivået på bøter for å ha en avdekkende effekt. Modellen antar at dersom en bedrift velger å avvike vil det være mest lønnsomt å rapportere saken til konkurransemyndighetene. Aktørene står ovenfor to valgmuligheter: *alltid samarbeide* eller *avvike og rapportere*.

Utrykket 3.10 viser nåverdi av å bryte ut ensidig, istedenfor å bli i kartellet. Dersom en av aktørene velger å rapportere samarbeidet, antas det at aktøren bryter ut i inneværende periode og oppnår full lempning, $F = 0$. Aktøren oppnår også en kortsiktig gevinst β i perioden kartellet bryter sammen.

$$V^D = \beta\alpha\pi + \pi \frac{\delta}{(1-\delta)} \quad (3.10)$$

Det første leddet er profitt ved å avvike og rapportere i inneværende periode. Det andre leddet er nåverdien av konkurranse i alle fremtidige perioder etter oppløsning. Dersom nåverdien av varig samarbeid er lavere enn nåverdien av å avvike, altså $V^M < V^D$, vil det være mest lønnsomt å bryte ut av kartellet. Erstattes V^M og V^D med uttrykkene i (3.5) og (3.10), kan ligningen løses med hensyn på F for å illustrere minimumsboten for å avdekke kartellvirksomhet, F_{IC} :

$$F \geq \frac{(1-p)(1+\delta\beta) - \beta}{p} \alpha \pi + \frac{p - \delta(1-p)}{p} \pi \equiv F_{IC} \quad (3.11)$$

Når $F \geq F_{IC}$, vil boten være så høy at det er lønnsomt å avvike og søke om lempning. Incentivbetingelsen er dermed brutt. På samme måte som for F_{PC} , kan vi sette inn variablene for prisøkningen Δt , den opprinnelige pris-kostnadsmarginen M og markedets priselastisitet e :

$$F_{IC} = \frac{(1-p)(1+\delta\beta) - \beta}{p} (\Delta t + M)(1 - e\Delta t) + \frac{p - \delta(1-p)}{p} M \quad (3.12)$$

Fra ligning (3.12) fremkommer det at F_{IC} påvirkes av prispåslaget Δt , samt hvor stor økning i profitt bedriften kan høste i innæverende periode ved å avvike β . Dersom bedriften kan oppnå en relativt høy kortsiktig gevinst ved å avvike og kartellets prispåslag er relativt lavt, kreves det enn mindre bot for å virke avdekkende enn hvis tilfellet var motsatt (Jensen og Sørgard, 2014).

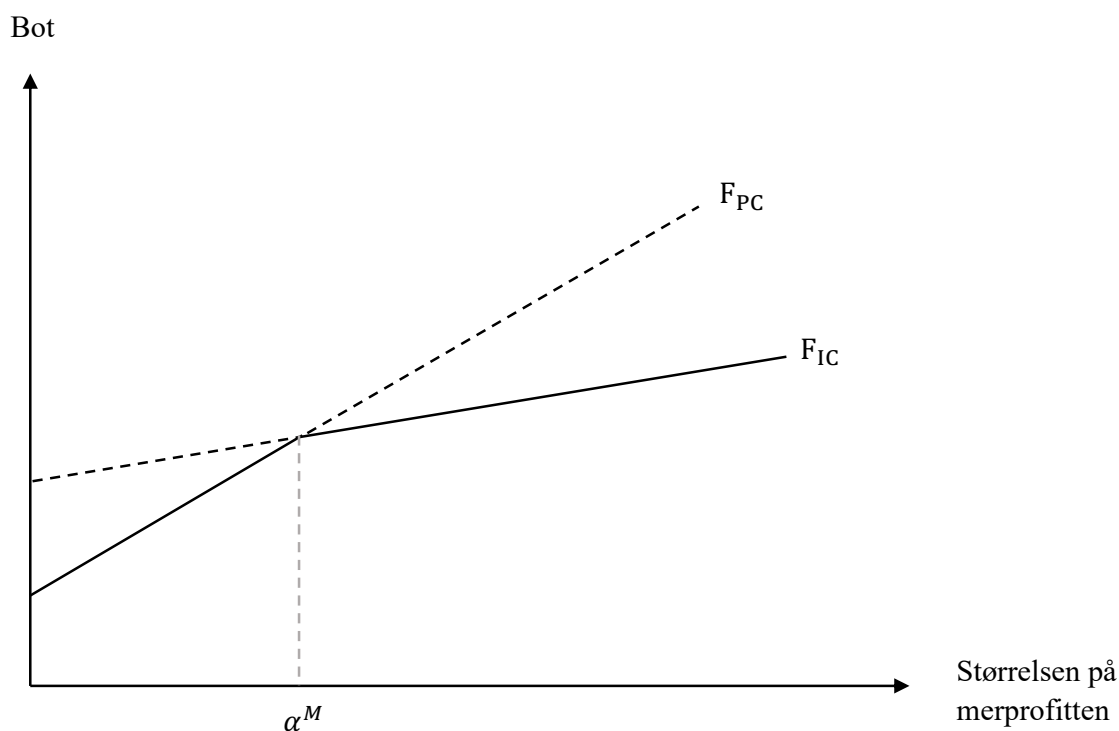
3.3 Utformingen av et Optimalt Sanksjonssystem

Ved å utforme en optimal sanksjonsordning vil karteller med lav merprofitt hindres fra å oppstå da det ikke lenger anses å være lønnsomt. I tillegg vil karteller med høy merprofitt destabiliseres ettersom en lempningsordning gjør det mer attraktivt å bryte ut av kartellet. Forholdet mellom en endring i merprofitten α og boten som avskrekker F_{PC} og avdekker F_{IC} , er følgende:

$$\frac{\partial F_{PC}}{\partial \alpha} \equiv \frac{1-p}{p} > \frac{(1-p)(1+\delta\beta) - \beta}{p} \equiv \frac{\partial F_{IC}}{\partial \alpha} \quad (3.13)$$

Figur 3.3 indikerer at høyere merprofitt krever større bot for å virke avskrekkende og avdekkende.

Figur 3.3: Nødvendig minimumsbot gitt at enten PC- eller IC-betingelsen holder, ift. merprofitt

Figuren viser forholdet mellom kartellets merprofitt α og den minimale boten når enten deltaker- eller insentivbetingelsen holder. Av de to kurvene fremgår det at helningen til F_{PC} er brattere enn til F_{IC} . En endring i merprofitt fører altså til en relativt større endring i den avskrekkende boten enn den avdekkende.

Det fremkommer at dersom merprofitten er lavere enn α^M vil det kreve en større bot hvis det er insentivbetingelsen som gjelder, og hvis merprofitten er høyere enn α^M vil det motsatte være tilfellet. Felles er at høyere merprofitt krever høyere bøter, dette kalles et diskriminerende bøtesystem (Jensen og Sjørgard, 2014).

3.4 Andre Hensyn

Det har til nå blitt framlagt et forenklet kartellsamarbeid med pris som handlingsvariabel, hvor en teoretisk optimal sanksjonsordning utformes. Det er derimot en rekke faktorer som vil påvirke både kartellsamarbeidet og sanksjonsordning. Enkelte av disse faktorene vil kort kommenteres.

Modellen antar to bedrifter. Antall bedrifter vil derimot ha stor innvirkning på kartellets lønnsomhet, hvor sannsynlig det er at det dannes og eventuelt etableringshindre, som det kort nevnes for koordineringsproblemet. Det er derfor en veldig forenkling å anta kun to bedrifter.

Det er også andre hensyn som ville påvirket kartellsamarbeidet. Blant annet grad av konkurranse etter eventuelt avvik, i hvor stor grad produktene er homogene, og forskjell i bedriftenes kostnadsstruktur. Faktorene er for enkelhets skyld sett bort ifra.

Sanksjonen modellen hensyntar er overtredelsesgebyr, men som forklart i *Rettslig rammeverk* operer landene med en rekke sanksjoner. Bot er som nevnt sanksjonen som er mest benyttet, og er derfor den vi vektlegger. Det er derimot langt mer utfordrende å utforme en optimal bot enn hva modellen antyder. Parameterne som ligger til grunn er usikre, og det er nærmest umulig å oppdrive perfekt informasjon. Dette vil bli diskutert nærmere i analysen.

3.5 Oppsummering Teori

Formålet med et kartellsamarbeid er å oppnå en høyere profitt enn hva som er mulig i en konkurransesituasjon. For at et kartell skal dannes må det være i bedriftens egeninteresse å ikke avvike, og bedriftene må ha mulighet til å koordinere sine handlingsvariabler. Ettersom kartell leder til markedssvikt ønsker konkurransemyndigheter en optimal sanksjonsordning, ved å gjøre kartellet ulønnsomt og ustabil.

4 Datainnsamling

I forkant av analysen presenteres innsamlet data. Utgangspunktet for datainnsamlingen er kartellsaker i perioden 2004 til 2022, hvor det hensyntas avsluttede saker for horisontalt samarbeid. Informasjonen er i hovedsak hentet fra de nordiske konkurransemyndighetene sine vedtak. Her er det samlet informasjon om blant annet overtredelsesgebyr, omsetning, lempning, anke, type kartell og varighet. Basert på innsamlingen vil vi i analysen beregne en bøterate ($\frac{bot}{omsetning}$) som benyttes for å sammenligne bøtenivå.

Det vil i denne delen bli presentert innsamling av data og forutsetninger knyttet til overtredelsesgebyr, omsetningstall og ekskludering av saker. Videre vil datagrunnlaget anvendes i analysen for å besvare problemstilling og underspørsmål.

Et forbehold er at datagrunnlaget er begrenset. Det er totalt sett få kartell per land, som er ujevnt fordelt over årene. Som resultat kan enkeltobservasjoner ha store utslag og det er vanskelig å konkludere trender med sikkerhet.

4.1 Overtredelsesgebyr

Informasjon om overtredelsesgebyrene er hentet fra konkurransemyndighetene sine vedtak, med tilsvarende fremgangsmåte for alle land. Informasjonen omhandler i hovedsak størrelse på bot, hvordan den er beregnet og hva som ligger til grunn for beregningen. Vedtakene er hentet fra konkurransemyndighetene sine nettsider, som er gjengitt i kildelisten.

Det er ulikt for landene hvem som har myndighet til å pålegge bedrifter å betale overtredelsesgebyr, men med tanke på sammenligningsgrunnlag har vi valgt å benytte bot beregnet av konkurransetilsynet. Dette er for alle land første instans, sett bort i fra Danmark hvor anklagemyndighetene beregnet overtredelsesgebyr fram til lovendring i 2021.

I tilfeller hvor bot er nedjustert som følge av 10 prosent taket, har vi valgt å benytte bot etter reduksjon. Årsaken er fordi vi ser på sanksjonsordningen som helhet, hvor reduksjon er en påvirkningsfaktor for hvorvidt en bot kan oppfattes som avskrekkende eller ikke.

Det varierer i stor grad hvorvidt en bot ankes, og hvor mange instanser den kan ankes til. Som resultat er det ikke gitt at det er bot beregnet av konkurransemyndighetene som

selskapene faktisk blir pålagt. Vi mener derimot at det er den opprinnelige boten som indikerer hva de nordiske konkurransemyndighetene anser som en streng nok straff, og er derfor boten som er mest hensiktsmessig å benytte ved sammenligning av bøterater.

Vi har valgt å inkludere overtredelsesgebyr som er blitt anket og annullert, da saken likevel kan benyttes for å vise hva konkurransemyndighetene mener er en streng nok straff. Et annet argument for å beholde sakene, er et lite datagrunnlag og at det derfor er nødvendig å inkludere så mange saker som mulig for å få en mer omfattende diskusjon.

Det er i enkelte saker besluttet lempning av bot, enten hel eller delvis. I analysen vil det være bot før lempning som benyttes som grunnlag for bøteraten. Dette fordi vi i førsteomgang ønsker å se om boten i seg selv virker å være høy nok. Det argumenteres derfor for at det er irrelevant i denne sammenheng om en bedrift har fått innvilget lempning. Unntaket er selskap som har fått full lempning, og det ikke er beregnet et overtredelsesgebyret.

Det vil senere i analysen bli presentert antall lempningsaker, og hvorvidt disse var hel eller delvis. Årsaken er for å diskutere om lempningsordningen oppfattes å være avdekkende.

4.2 Omsetningstall

For å sammenligne bøterate har vi benyttet konsernomsetning hentet fra konkurransemyndighetene sine vedtak. I tråd med rettslig rammeverk benyttes konsernomsetning fra forrige regnskapsår. Det er derimot tilfeller hvor konkurransemyndighetene har benyttet omsetning fra et tidligere år. Vi har likevel valgt å benytte denne omsetningen, istedenfor å finne omsetning fra en annen kilde. Årsaken er at vi ønsker å sammenligne bøterater som fremkommer av forutsetninger satt av konkurransetilsynet og det er derfor mest hensiktsmessig å benytte omsetning fra vedtakene. Vi mener også at omsetningstall med avvik på ett år generelt sett vil ha liten effekt på bøterate.

For finske kartellsaker fram til 2021 ble bøteutmåling beregnet med bakgrunn i selskapets omsetning fra siste året selskapet deltok i overtredelsen, og ikke den globale omsetningen. Den finske bøteutmålingen skiller seg med dette ut fra den overordnede metoden. Ulik bruk av omsetningstall vil påvirke sammenligning av bøterate mellom landene, noe vi vil

kommentere senere i analysen.

I tilfeller hvor omsetning ikke har vært oppgitt i vedtakene har vi benyttet Proff.xx, så langt det har latt seg gjøre. Dette gjelder tre selskap fra to svenske kartell.

I enkelte svenske saker har konkurransemyndighetene blitt kontaktet når informasjon ikke har vært tilgjengelig på offentlige kanaler. Konkurransemyndighetene har i tilfellene oversendt konsernomsetningen for det aktuelle året.

Det er etter dansk regnskapslov ikke pålagt selskap å oppgi omsetningstall i årsrapporten. Typisk inngår nettoomsetning som en post under bruttofortjeneste, og relevant omsetning er dermed ikke oppgitt i vedtakene. I tilfeller hvor konsernomsetning faktisk er oppgitt, er denne ofte sensurert. Vi forsøkte å be det danske konkurransetilsynet om innsyn i vedtakene, men fått avslag. Det har av den grunn vært utfordrende å samle data om danske selskap, og Danmark vil derfor diskuteres med hensyn på absolutte tall heller enn bøterate.

4.3 Ekskludering av Saker iht. Bøterate

I dette avsnittet presenteres selskap som er ekskludert fra sammenligning av bøterate. Selskapene vil derimot inkluderes i resten av analysen.

Norge

Norges Turbileierforbud

Norges Turbileierforbund er en organisasjon bestående av omtrent 170 medlemmer, som blant annet oppfordret sine medlemmer til å øke priser. Ettersom det i tilfelle er snakk om en organisasjon som signaliserer prisheving til sine medlemmer, mener vi saken skiller seg fra de resterende kartellsakene som i hovedsak består av mer direkte konkurrenter. Med bakgrunn i dette, samt utfordring med omsetningstall, har vi valgt å ekskludere saken fra datasettet når bøterate sammenlignes.

Borregard Industries Limited Borregard Industries Limited er pålagt et overtredelsesgebyr på kr 1 600 000 etter ulovlig markedsdeling med Brenntag Nordic. Selskapet hadde i 2006 en konsernomsetning på EUR 43 milliarder, som er relevant omsetning for utregning av bøterate. Saken ekskluderes i hovedsak da forholdet mellom omsetning og gebyr er såpass

stor og skiller seg såpass mye ut fra de andre observasjonene at det vil hatt stor effekt på gjennomsnittlig bøterate for Norge. I tillegg er omsetning oppgitt i EUR, mens de resterende sakene er i NOK. Saken inkluderes derimot i resten av analysen

Bokmarkedkartellet Konkurransetilsynet publiserte i starten av november en sak for det fremkommer at fem aktører i bokmarkedet er blitt ilagt overtredelsesgebyr. Vedtakene er enda ikke publisert, og det har vært utfordrende å finne en omsetningen som virker sannsynlig sammenlignet med størrelsen på gebyrene. I tillegg kommer saken etter vår tidsramme, som er satt til september 2022. Vi ser det derfor mest hensiktsmessig å ekskludere saken ikke bare fra sammenligning av bøterate, men også analysen som helhet.

Sverige

Dnr 20/2009, 110/2009

Saken gjelder et anbudssamarbeid mellom tre begravelsesbyrå i perioden 2009 til 2010. Etter gjennomgang av sakens vedtak, samt kontakt med det svenske konkurransemyndighetene, har det ikke vært mulig å oppdrive nødvendig informasjon. Selskapene har fått en sammenlagt bot på SEK 485 000, og det er ikke mulig å vite hvordan boten er fordelt på selskapene. Vi finner det derfor nødvendig å ekskludere saken fra sammenligning av bøterate.

Dnr 327/2010

Kartellet består av selskapene Björn Hägglunds Maskiner og Uppsala Asfaltanläggningar, hvor førstnevnte omsetning er sensurert i vedtakene. Etter kontakt med konkurransetilsynet fikk vi oversendt vedlegg hvor det fremkom at selskapet var datterselskap av Högsta Kapital och Förvaltning. Dette selskapet gikk konkurs våren 2017, og det har ikke vært mulig å oppdrive konsernomsetning for relevant år. Vi har valgt å ekskludere Björn Hägglunds Maskiner, men inkluderer Uppsala Asfaltanläggningar.

Danmark

Grunnet manglende omsetningstall for majoriteten av selskapene i Danmark, har det ikke vært mulig å beregne bøterate. Som nevnt er danske saker i hovedsak ekskludert fra sammenligning av bøterate, men saker som har tilgjengelig omsetning inkluderes. Resterende saker vil bli diskutert i en separat del.

Finland

KKV/192/14.00.00/2011

Saken gjelder et samarbeid mellom flere busselskap om å forhindre nye aktører i å etablere seg i markedet. Det fremkommer i dommen fra Markedsdomsolten at konkurransetilsynet hadde utfordringer knyttet til å oppdrive omsetningstall. Relevant omsetning er av den grunn ikke inkludert i vedtaket, eller i dommen fra Markedsdomstolen. Det har dermed ikke vært mulig å beregne bøterate, og saken ekskluderes fra denne delen av analysen.

CSC-Consultning Service Center Oy og Hansatalot

Saken gjelder et anbudskartell bestående av tre selskap. Grunnet utfordringer knyttet til omsetningstall har vi valgt å ekskludere to av selskapene fra analysen av bøterate. Dette gjelder CSC-Consultning Service Center Oy og Hansatalot. Det fremkommer i dommen fra Markedsdomstolen at konkurransetilsynet ikke har hensyntatt bedriftenes bæreevne ved bøteutmåling. For førstnevnte selskap ble dermed bøteraten på over 40 prosent, noe som etter konkurranseloven gjør boten ugyldig. For det andre selskapet ble boten annullert da selskapet ikke hadde driftsinntekter. Det er altså ikke mulig å beregne bøterate, men selskapene inkluderes i resten av analysen.

5 Analyse

Formålet med analysen er å forstå hvorvidt bøtene i de nordiske landene er nok avskrekkende og avdekkende. I førsteomgang vil innsamlet data benyttes for å presentere en individuell analyse av bøterate per land, og hvilke trender vi observerer.

Videre vil fokuset være å sammenligne landene mot hverandre knyttet til kartellform, varighet og antall deltakere. Vi diskuterer så gjennomsnittlig bøterate og absolutte bøtetall for perioden. Det vil gjennom analysen bli gjort forbehold for å korrigere for forskjeller mellom landene.

Vi ser så på tilfeller av lempning for å se om ordningen virker å være avdekkende, før vi så ser på antall ankesaker i landene og resultatet av disse. Avslutningsvis fremlegger vi eventuelle tiltak, en konklusjon og til slutt forslag til videre forskning.

5.1 Fremstilling av Kartellsaker i de Nordiske Landene

Videre presenteres det en tabell over antall avslørte kartell for perioden 2004 til 2022. Dette tilsvarer 54 kartell, bestående av til sammen 206 selskap.

Tabell 5.1: Oversikt antall kartell og deltakere

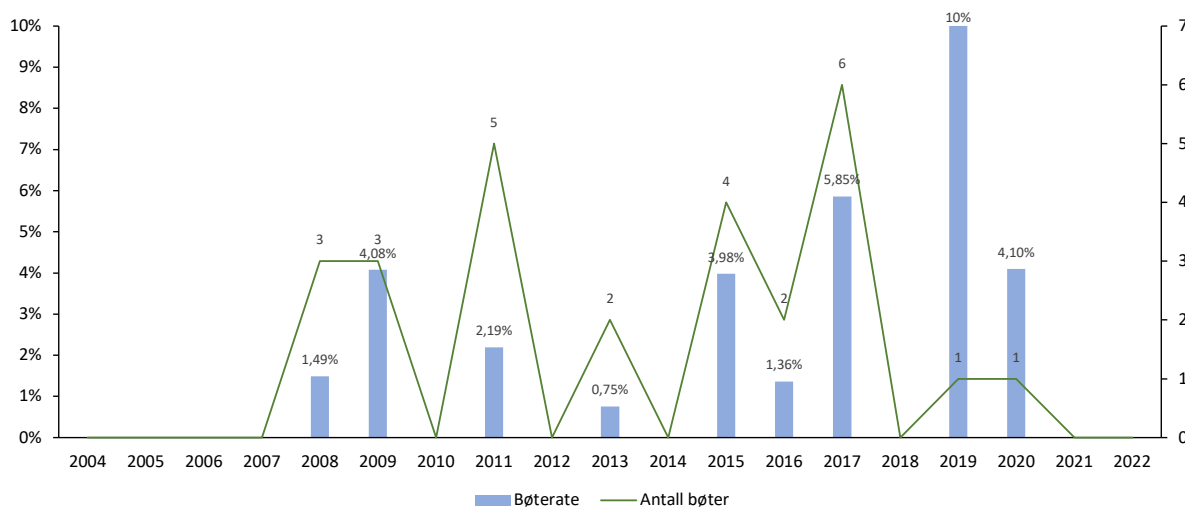
Land	Norge	Sverige	Danamrk	Finalnd
Kartell	17	11	18	8
Deltakere	35	25	100	46

5.1.1 Norge

Det er i perioden avslørt 17 kartell, bestående av 35 ulike selskap. Året med flest kartell er 2008 hvor 3 kartell ble avslørt. Konkurransetilsynet hadde på dette tidspunktet ikke nok ressurser til å behandle alle innsendte formodninger (Konkurransetilsynet, 2022b).

Det er kun tre kartellsaker hvor konkurransetilsynet har pålagt andre sanksjoner enn bot. Circle K Norge AS og XY Norge AS ble i 2007 etterforsket for ulovlig prissamarbeid, og ble pålagt å fjerne listepriiser fra sine nettsider som et avhjelpende tiltak. De to andre sakene fikk pålegg om opphør, og gjaldt et anbudssamarbeid mellom to ØNH-spesialiser, samt et konkurranseskadelig samarbeid mellom Tide Reiser og Veiola Transport Sør. Kartellene fant sted i 2008 og 2007.

Figur 5.1 illustrerer gjennomsnittlig bøterate i Norge, med antall selskap som har blitt pålagt overtredelsesgebyr per år. Den gjennomsnittlige bøteraten er sammenlagt 3,6 prosent for alle årene. Antall saker varierer fra 0 til 2 kartell, hvor kartellet med flest deltakere er et anbudssamarbeid bestående av seks elektrikerselskap som fant sted i 2017. Det er altså liten variasjon i antall kartell, samt relativ liten forskjell på antall kartelldeltakere gjennom årene.

Figur 5.1: Gjennomsnittlig Bøterate i Norge

Det fremkommer stor variasjon i bøterate over årene. I elektrikerkartellet, varierte bøteraten fra 0,2 til 9,9 prosent. Kartellet er eneste sak i 2017, og fra figuren kan en se at kartellets gjennomsnittlige bøterate er omtrent 5,9 prosent. Et annet eksempel er markedsdelingskartellet mellom Sector Alarm og Verisure som fikk bøterate på følgende 4 og 10 prosent. Det er verdt å kommentere at bøkene i absolutte tall varierer i mindre grad enn hva som fremkommer av bøteratene, noe som kan tyde på at forskjellene kommer av ulik størrelse på konsernomsetning. Denne tendensen til omvendt proporsjonale bøter vil vi komme tilbake til.

Figuren antyder en trend for høyere bøter i senere år. Før 2014 er det kun ett år med snitt over 4 prosent, mens det etter 2014 følger fire år hvor raten er høyere. Fra tabellen kan en se at 2019 var året med høyest gjennomsnittlig bøterate, og søylen består av kun ett selskap, Sector Alarm. Selskapet fikk en bot med rate lik 10 prosent etter nedjustering grunnet maksimumsgrensen.

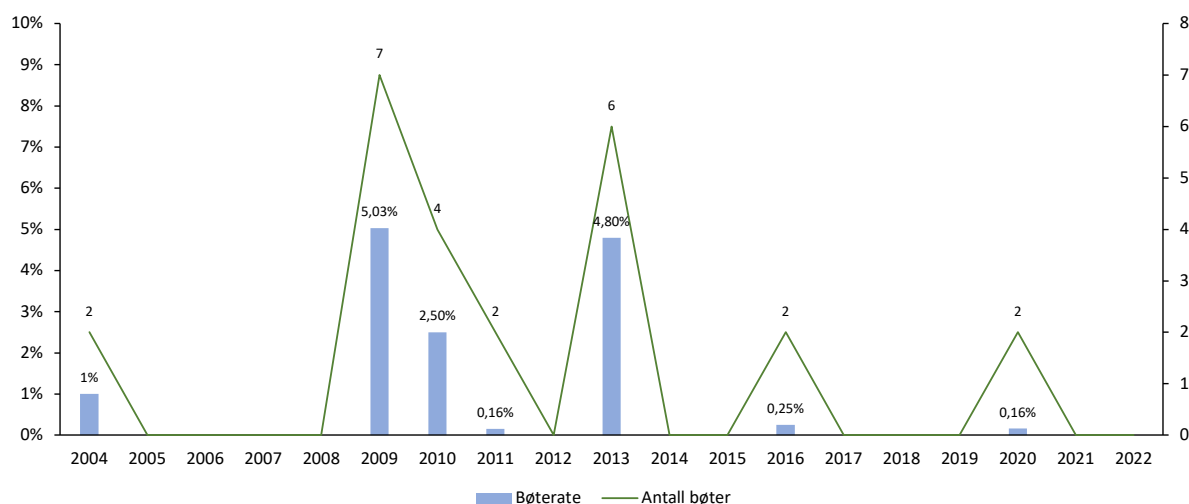
Med bakgrunn i et jevnt antall kartell, kan det tyde på at Konkurransetilsynet faktisk pålegger høyere bøter i senere år. Samtidig vil et lite utvalg kartell og kartelldeltakere, resultere i at hver observasjon kan gi store utslag. Det er derfor ikke mulig å konkludere om det faktisk eksisterer en trend eller ikke.

5.1.2 Sverige

Det har i Sverige vært avslørt 11 kartell, bestående av 25 selskap. Antall kartell per år varierer fra 0 til 2 kartell, med et unntak i 2009 hvor det ble avslørt 3 kartell. Kartellene består av 2 til 3 deltakere, og er i hovedsak anbudskartell (Konkurrensverket, 2022b).

Figur 5.2: Gjennomsnittlig Bøterate i Sverige

Som Figur 5.2 illustrerer er det relativt store sprik i gjennomsnittlige bøterate over årene. Det er en overvekt av bøterater på et lavt nivå, rundt 1 prosent, og den gjennomsnittlige bøteraten er omtrent 2 prosent.

Årene med høyest gjennomsnittlig bøterate kan ses fra figuren å være 2009 og 2013. 2009 er året med flest kartell, men det var kun mulig å beregne bøterate for deltakerne i ett av kartellene. I kartellet kan det se ut til å være et tilfelle av omvendt proporsjonale bøter, hvor ett selskap har fått nedjustert bøterate til 10 prosent, mens det andre selskapet fikk en bot med bøterate lik 0,052. Det ser ut til at selskapet med lavest omsetning får relativt sett størst bot.

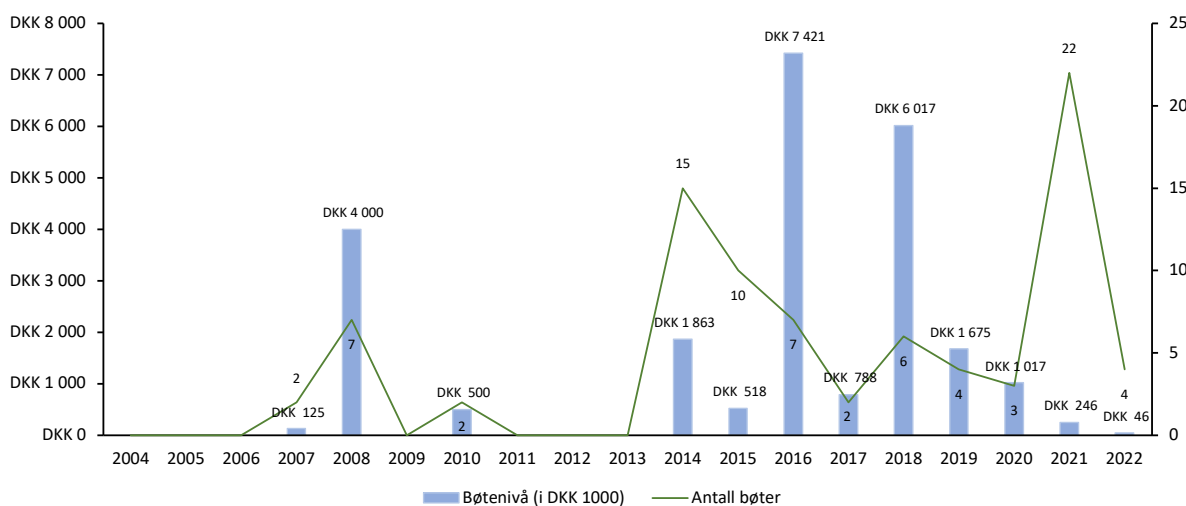
Den høye gjennomsnittlige bøteraten i 2013 stammer i hovedsak fra et produksamarbeid mellom tre selskap som fikk bøterater på omtrent 10, 8 og 2 prosent. Også her virker det til at selskapene med størst omsetning får relativt sett minst bot. Saken ble senere annullert av Tingsrätten og selskapene behøvde ikke betale bot.

Det kan fra figuren virke å være en nedgående trend i gjennomsnittlig bøterate, da snittet etter 2015 er i underkant av 1 prosent for begge år med kartell. Samtidig fremkommer det at året med høyest rate, er omtrent midt i tidsrammen. Med bakgrunn i dette, og et begrenset datagrunnlag, er det ikke mulig å konkludere om det faktisk eksisterer en trend.

5.1.3 Danmark

Det er i perioden avslørt 18 kartell, bestående av 100 selskap. Antall saker per år varierer fra 0 til 3, og det er siden 2014 avslørt kartell hvert år. Kartellene er i hovedsak pris- og anbudssamarbeid (kfst, 2022).

Figur 5.3: Gjennomsnittlig bøtenivå i Danmark

Som tidligere nevnt, vil analysen av Danmark ta utgangspunkt i absolutte bøtetall grunnet utfordringer med å oppdrive omsetningstall. Figur 5.3 illustrerer gjennomsnittlig bøtenivå og antall bøter hvert år. Bøtenivået varierer mellom årene, med to topper i 2016 og 2018. Gjennomsnittlig bøtenivå for hele perioden er DKK 1,98 000 000.

Fra figuren fremkommer det at de fleste kartellsakene finner sted i senere år. Om dette skyldes økt effektivisering innad i konkurransetilsynet er vanskelig å si, ettersom det er flere faktorer som kan spille inn. Dette kan for eksempel være forskjeller i antall karteller generelt i en periode.

Det er mulig å tyde en svak nedadgående trend i bøtenivået siden 2014. Om trenden faktisk er signifikant er vanskelig å si. Toppene i 2016 og 2018 er i stor grad påvirket av noen observasjoner med store bøter som drar opp gjennomsnittet, og det representerer nødvendigvis ikke helheten i det reelle nivået for de to årene. Videre påpekes det at relativt lave bøtenivå i 2021 og 2022 preges av tilfeller hvor bøtenivået måtte nedjusteres grunnet taket på 10 prosent. I 2021 ble 20 nattklubber ilagt bøter for markedsdeling. Flere av nattklubbene var involvert i avtalen i over ti år, og overtredelsen anses som svært grov. Konkurransemyndighetene påpeker at bøkene er lave sammenlignet med lignende overtredelser (Konkurrenserådet, 2021). De lavene nivåene skyldes lav omsetning 2020 da nattklubbene holdt stengt store deler av året grunnet covid-19. Det lave nivået i 2022 skyldes derimot at bøtenivået kun er basert på ett kartell bestående av fire enkeltmansforetak med generelt lav omsetning.

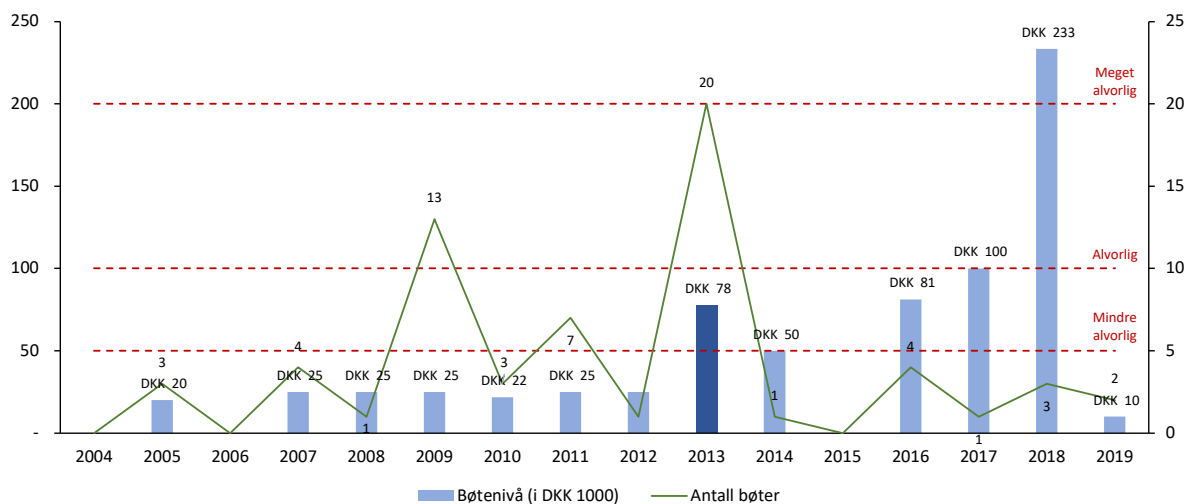
Et annet problem med sammenligning av absolutte tall er at trenden kan se annerledes ut dersom det benyttes relative mål, som bøterate. I tilfellet over er det naturlig å anta at bøteraten for 2020 og 2021 ville vært nærmere 10 prosent ettersom bøkene ble nedjutert i henhold til makstaket. 2016 er året med høyest bøtenivå, som i stor grad påvirkes av to bøter på DKK 25 000 000. For de to tilfellene er også bøteratene kjent, og ligger på 0,172 og 0,064 prosent. Dette gir en indikasjon på at det relative bøtenivået er høyere i 2020 og 2021 sammenlignet med 2016, til tross for at de resterende bøteratene i 2016 ikke er kjent. Dette er motsatt fra hva som observeres i figur 5.3. Det kan også tyde på omvendt proporsjonale bøter, da bøkene ser ut til å være relativt høyere for selskap med lavere omsetning.

Sammenlignes det gjennomsnittlige bøtenivået med grunnbeløpene som benyttes ved bøkutmåling, virker det som at grunnbeløpet ofte nedjusteres. Kartellsamarbeid klassifiseres ofte som *alvorlig* eller *meget alvorlig*, og grunnbeløpet ligger da på henholdsvis DKK 4-15 000 000 og minst DKK 15 000 000. Dette nivået gjenspeiles ikke i figuren.

Personlige bøter

Personlige bøter har blitt pålagt 63 styremedlemmer i perioden, og bøtene varierer fra DKK 10 til 300 000.

Figur 5.4: Gjennomsnittlig Bøtenivå for Personlige Bøter i Danmark

Figur 5.4 illustrerer gjennomsnittlig nivå for personlige bøter, samt antall bøter per år. Grunnbeløp for *mindre alvorlig*, *alvorlig* og *meget alvorlig* overtredelser er i figuren illustrert med rød stiplede linjer. Bøtetakstene gjelder ikke kartellsamarbeid som ble oppløst før innføringen i 2013, og bøtene er sortert etter det året selskapet sist var innblandet i overtredelsen, og ikke vedtaksåret. Dette er for å se potensiell effekt av innføring av bøtetakster for personlige bøter.

Det kan virke som at bøtenivået har økt etter lovendringen. Bøtenivået før 2013 lå jevnt på rundt DKK 20-25 000, med en median på DKK 25 000. Etter 2013 har medianen økt til DKK 100 000, lik grunnbeløpet for *alvorlige* overtredelser. Fra vedtakene ser det ut til at de personlige bøtene generelt følger grunnbeløpet til overtredelsens kategorisering. Et eksempel er selskapet Sanoterm hvor det ble pålagt bøter til to styremedlem, der det ene styremedlemmet fikk bot for medvirkning i 2012 og den andre fikk for medvirkning i 2013. Bøtene ble henholdsvis DKK 25 og 100 000. Gitt at medvirkning er basert på samme grunnlag, skyldes forskjellen en økning i bøtenivået som følge av lovendringen.

Et unntak er selskapet Nivå VVS Teknik og konkurrenten som begge mottok bøter på DKK 10 000 i 2021. Overtredelsen ble kategorisert som *mindre alvorlig* som tilsier et

grunnbeløp på DKK 50 000. Ettersom overtredelsesgebyret i seg selv var på DKK 50 000, ble de personlige bøtene sett i forhold til denne summen og dermed redusert til DKK 10 000. Dette reflekterer det lave bøtenivået for overtredelser som avsluttet i 2019.

Toppen i 2018 er det eneste nivået som overstiger beløpet for *meget alvorlig* overtredelser. Året består av to bøter på DKK 300 000 og en bot på DKK 100 000. Bøtene på DKK 300 000 er de totalt største bøtene pålagt styremedlem, og skiller seg markant ut fra resten av observasjonene.

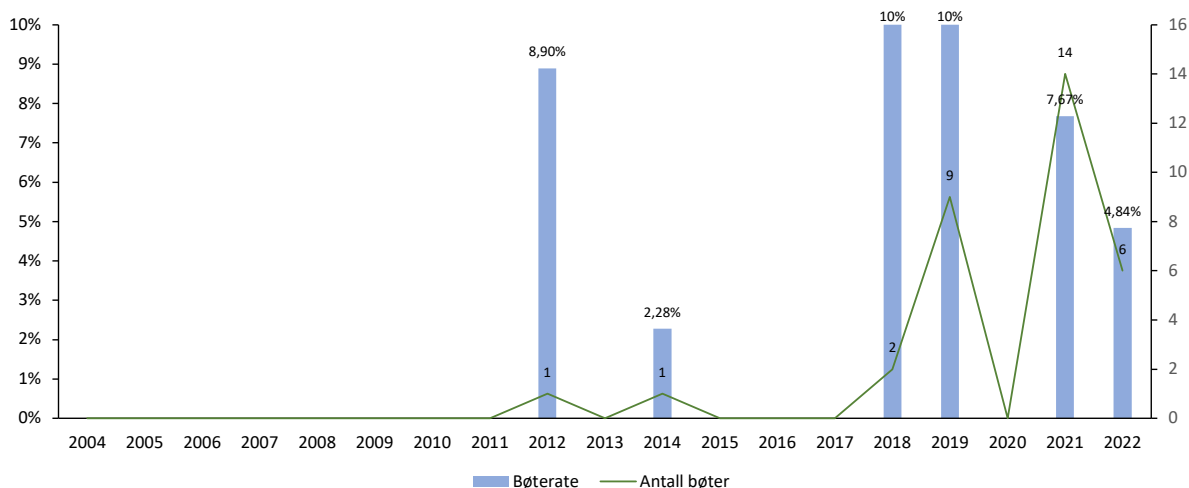
Fengselsstraff

Det har siden inntredelsen av fengselsstraff i 2012 vært 5 tilfeller hvor anklagemyndighetene har foreslått betinget fengselsstraff. Sanksjonsformen må gjennom domstolen, og anklagemyndighetene har ikke fått medhold i noen av sakene. I stedet ble det pålagt personlige bøter på DKK 50-125 000.

5.1.4 Finland

Det er i perioden avslørt 8 kartell i Finland, hvor 46 selskap har deltatt. Antall saker varierer fra 0 til 2 hvert år, og de fleste gjelder prissamarbeid (kkv, 2022).

Figur 5.5: Gjennomsnittlig Bøterate i Finland

Det er relativt få kartellsaker i Finland. Fra figur 5.5 fremkommer det at flertallet av vedtakene er fra de siste 5 årene og ingen saker er registrert før 2012. Gjennomsnittlig bøterate for perioden er 7,12 prosent, noe som er høyt sammenlignet med de andre nordiske landene.

Årene 2018 og 2019 har bøterate lik makstaket på 10 prosent. Begge årene består av kun ett kartell, hvor alle selskapene fikk nedjustert bøter grunnet makstaket på 10 prosent. I tillegg til de to kartellene fra 2018 og 2019, er det et kartell fra 2021 hvor det også er blitt nedjustert bøter for alle aktørene i kartellet. Dette indikerer at konkurransetilsynet gir høye bøter som ofte må nedjusteres etter bedriftens bæreevne.

Det er vanskelig å tyde en trend ettersom Finland har relativt få saker. I tillegg er en kartellsak fra 2016 ekskludert grunnet manglende omsetningstall. Det faktum at konkurransetilsynet ofte må nedjustere bøkene kan muligens tolkes som at kartellsakene i Finland er relativt grove i sin natur.

Få saker og relativt høye bøterater kan være et resultat av prioriteringsregelen som inngår i den finske konkurranseloven. Prioriteringen går ut på at konkurransetilsynet ikke trenger å

gjennomføre en etterforskning dersom overtredelsen antas å være usannsynlig eller dersom konkurransen i det relevante markedet antas å være *sunn* i sin helhet, uavhengig av mistanke om potensiell overtredelse (Finlex, 2022). Dette tyder på at konkurransetilsynet fokuserer i større grad på grovere overtredelser som har tydelig effekt på konkurransen i markedet, og kan være en forklaring på et lavt antall saker. Det er mulig at regelen fører til at bøter har en mindre avskrekkende effekt på mindre skadelige kartell, da sannsynligheten for å bli oppdaget virker å være lav.

Vi ønsker å kommentere to potensielle problemer i diskusjonen om hvorvidt de finske bøtene kan oppfattes å være avskrekkende. Tilsynet har ikke myndighet til å faktisk ilegge bot, slik at sakene i hvert tilfelle må revideres av Markedsdomstolen. I perioden har alle bøtene fra tilsynet blitt nedjustert av Markedsdomstolen. Dette gjør at bøtene fra tilsynet virker mindre troverdig, noe som kan føre til en mindre avskrekkende effekt.

Bøtene kan ikke overgå 10 prosent av omsetningen fra det året bedriften sist deltok i overtredelsen. Denne omsetningen er ulik fra det overordnede rammeverket, noe som påvirker sammenligningsgrunnlaget. Dersom Finland benyttet konsernomsetning fra fjorårets regnskapsår, ville trolig boten vært større i de tilfellene hvor den nedjusteres.

Konkurransedirektøren i Finland har tidligere uttrykt behovet for større bøter enn det som har blitt idømt av domstolene. Argumentet er at høyere bøter vil gi en større avskrekkende effekt. Han stiller seg også positiv til en eventuell innføringen av kriminelle sanksjoner (Snellman, 2022).

Implementeringen av ECN+ direktivet har ført til innføring av totrinnsmetoden, samt at det nå skal benyttes global konsernomsetning ved utregning av bedritens bæreevne. Endringen kan potensielt føre til en økning i fremtidig bøtenivå. Metoden har ser ikke ut til å være benyttet i noen av sakene for 2021 og 2022.

5.1.5 Island

Fra det islandske konkurransetilsynet fremkommer det 2 horisontale kartell i perioden, hvor begge har endt med forliksavtaler. Den første saken gjelder et samarbeid mellom to selskap innen sjøfart, landtransport og relaterte tjenester. Samarbeidet gjaldt konkurransebegrensende tiltak, markedsdeling og informasjonsutveksling og varte fra 2008 til 2013. Ett av selskapene signerte en forliksavtale i 2016 og måtte betale ISK 1 500 000 000, mens det siste selskapet fremdeles er under etterforskning.

Det andre tilfellet er mellom to «hardware» selskap som ble etterforsket med bakgrunn i ulovlige avtaler, informasjonsutveksling, prissamarbeid og forsøk på å alliere seg med en nykommer på markedet. Kartellet har uviss startdato, men opphørte i 2011. Ett av selskapene inngikk en forliksavtale på ISK 3 250 000 000, mens det siste selskapet fremdeles etterforskes.

Som tidligere beskrevet må konkurransemyndighetene avslutte all etterforskning dersom et selskap kontakter dem for en forliksavtale. Konkurransetilsynet har dermed ikke mulighet til å ta en vurdering av grovhet, og boten ved forliksavtalen vil ikke være representativ for en avskrekkende stor bot.

Sakene for Island er såpass få og skiller seg i så stor grad fra de andre landene at de vil ekskluderes fra videre analyse.

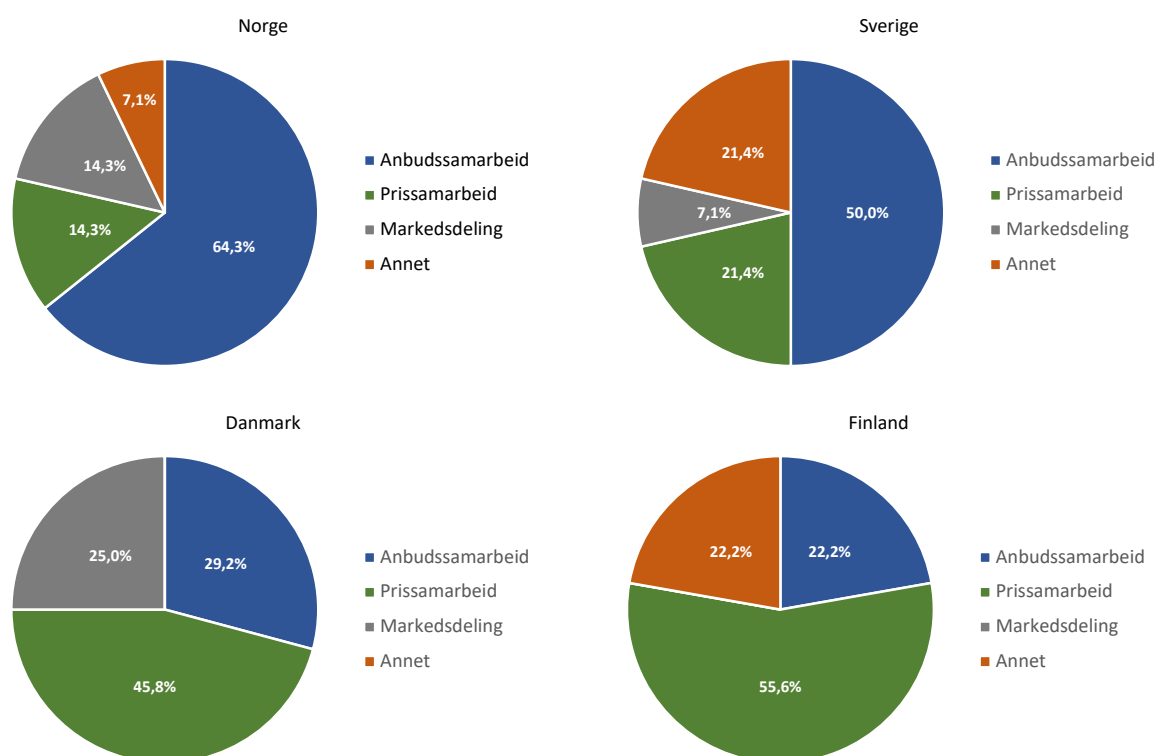
5.2 Sammenligning av de Nordiske Landene

Det vil videre presenteres en sammenligning av landene. Først fremlegges en diskusjon av kartelltype, varighet og antall deltakere, før gjennomsnittlig bøterate per år og absolutte bøtetall sammenlignes. Danmark er ekskludert fra sammenligning av bøterate, men inkludert når absolutte bøtetall diskuteres.

5.2.1 Kartellform

Figur 5.6 visualiserer fremkomsten av ulike kartellformer i landene. Illustrasjonene viser ikke antall saker per kartelltype, men kategoriserer de ulike. Det vil si at et kartell som både er anbudskonkurranse og prissamarbeid, vil kategoriseres som begge. Dette gir en mer oversiktlig forståelse av hvilke kartellformer som er fremtredende, da vi mener det er unødvendig å kategorisere kombinasjonen av karteller hver for seg.

Figur 5.6: Kartellform i de Nordiske Landene

Det er i figurene en kategori merket *Annet*. Her inngår saker hvor kartellene for eksempel har forsøkt å utestenge nyetablerte konkurrenter, produktsamarbeid og saker som kun er kategorisert som konkurranseskadelig samarbeid. Det er begrenset av slike saker, og vi fant det derfor hensiktsmessig å lage en oppsamlingskategori.

Det er i figuren en overvekt av anbudssamarbeid. Det ble i 2008 gjennomført en undersøkelse for å kartlegge hvilke kartellform som preger markedet. Utvalget bestod av en rekke europeiske land, samt USA (Connor og Lande, 2008). I artikkelen fremkommer det at anbud typisk oppstår innenfor landegrenser og ikke på tvers. Dette stemmer med det vi ser i de nordiske landene.

En årsak til fremkomsten av anbudskartell kan være at landene består av små og relativt lokale markeder. De avslørte kartellene består typisk av få aktører som konkurrerer lokalt, og landene har et sammenlagt snitt på omtrent 2 deltakere per kartell. Trenden med få kartelldeltakere er spesielt fremtredende i Norge og Sverige, noe som kan sees i sammenheng med at det er her det er overvekt av anbudskartell. Hadde vi studert kartell på tvers av landegrenser, eller globalt, er det mulig vi hadde fått et annet bilde.

Fremkomsten av anbudssamarbeid kan også sees mot hvilke selskap som inngår i kartellene. De norske og svenske sakene er preget av selskap innen service, spesielt reparasjon. Et eksempel er elektrikerkartell, som har funnet sted i begge land. Det kan antas at dette er selskap som operer innen et begrenset geografisk område, og som får mye av sitt arbeid gjennom anbudsavtaler. Eksempelvis avtaler med borettslag, kommuner og skoler. Det er også mulig at lokale markeder tilrettelegger bedre for koordinering og kontakt, enten digitalt eller fysisk.

Trenden i Danmark og Finland er prissamarbeid, etterfulgt av anbud. Vi har ikke funnet forskning som kan bidra til å forklare hvorfor det ikke er overvekt av anbud også i disse landene, ettersom disse markedene kan antas å være små og lokale. En mulig årsak er forskjell i type selskap som inngår i kartellene. I både Danmark og Finland er det blant annet kjøreskolekartell. Et slikt samarbeid konkurrerer ikke på anbud, men operer i et relativt prissensitivt marked hvor kunden i hovedsak fokuserer på pris da tjenestene som tilbys er like. Det kan derfor tenkes at pris er den mest naturlige handlingsvariabelen å konkurrere om.

Det er igjen nødvendig å påpeke at datagrunnlaget er begrenset, og det lar seg ikke si med sikkerhet hvorvidt kartellformene faktisk er en trend i landene. Finland består eksempelvis av få kartellsaker, og én ekstra sak kunne gitt et stort utslag på fordelingen i figuren. Videre kan det også kommenteres at dataen vi ser på er kun avslørte kartell. Mengden kartell som ikke er avslørt er selvsagt uvisst, og det er derfor vanskelig å vite hvorvidt trendene vi ser er representativ for den faktiske populasjonen.

5.2.2 Kartellvarighet og Antall Deltakere

I dette avsnittet vil vi kort kommentere kartellvarighet og antall deltakere. Dette gjør vi i hovedsak for å gi et bilde av forskjellene mellom landene. Varighet og deltakere er noe vi i liten grad vektlegger gjennom oppgaven, og vil derfor ikke få en utfyllende diskusjon.

Tabell 5.2: Gjennomsnitt varighet og kartelldeltakere

Land	Norge	Sverige	Danamrk	Finalnd
Varighet	2,3	4,2	3,3	3,9
Deltakere	2,01	2,27	5,26	5,63

Fra tabellen ser vi at kartellene i snitt har en relativt kort varighet, og det virker å være en trend gjennom årene. En hovedvekt av kartellene er som illustrert anbudssamarbeid. Anbudssamarbeid har typisk få kartelldeltakere, noe som også fremgår i våre observasjoner.

Overodnet har kartellene en varighet fra få måneder til flere år. De korteste samarbeidene er anbud, mens kartellene med lengre varighet gjelder ofte prissamarbeid og markedsdeling. Det fremgår at den gjennomsnittlige kartellvarigheten varierer lite mellom landene.

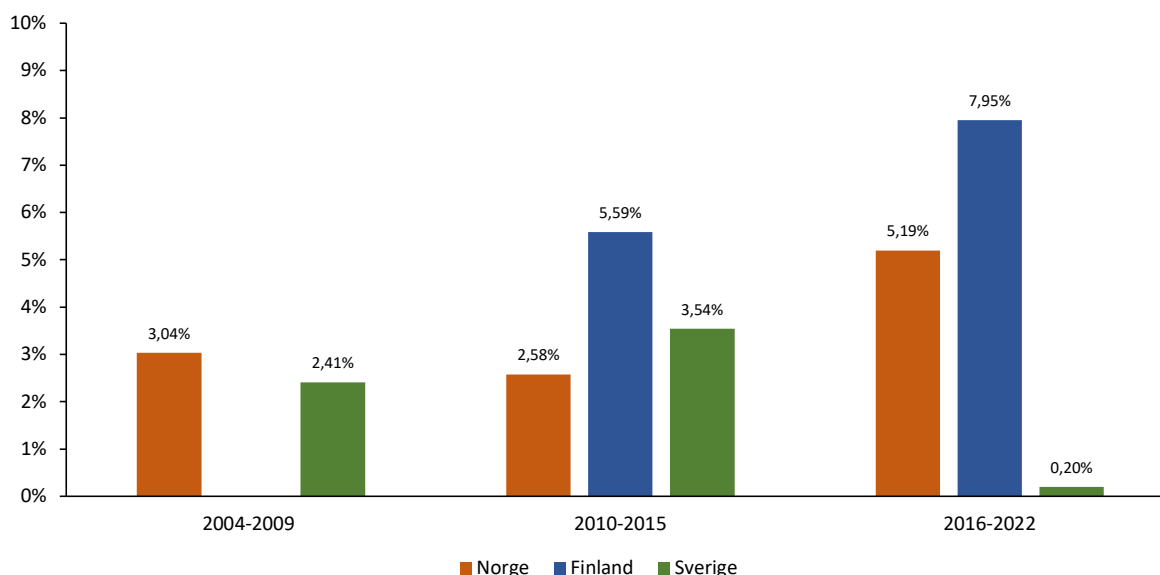
For Norge, Sverige og Finland gir tabellen et representativt bilde for både varighet og deltakere. I Danmark er det derimot store forskjeller, noe som gjør at utregnet gjennomsnitt ikke er like representativt, og vi kommenterer derfor Danmark mer detaljert. Av de danske kartellsakene varte den lengste i 16 år, og gjelder markedsdeling i diskotek-kartellet. Det inngikk 20 deltakere i samarbeidet, som er langt over gjennomsnittet. Det største kartellet er et entreprenør-kartell bestående av 24 deltakere. Kartellet samarbeidet om pris og anbud, med en varighet på kun 1 år.

Det ser ut til å være en trend av anbudskartell med kort varighet og få deltakere, med enkelte avstikkere som typisk konkurrerer om pris og marked. Danmark skiller seg mest ut, med et større spekter hva det gjelder både varighet og kartelldeltakere.

5.2.3 Gjennomsnittlig Bøterate

Figur 5.7 illustrerer en gjennomsnittlig bøterate for periodene 2004-2009, 2010-2015 og 2016-2022. Hensikten er å gi et oversiktlig bilde av en potensiell trend, forskjeller mellom landene over tid, og som en sammenstilling av de individuelle bøteratene vi allerede har diskutert.

Figur 5.7: Gjennomsnittlig Bøterate i Norge, Finland og Sverige

Det er i de to første periodene relativt små forskjeller mellom Norge og Sverige, og den gjennomsnittlige bøteraten fra 2004-2015 ligger på omtrent 3 prosent for begge land. For den siste perioden er det derimot en forskjell på hele 4 prosent. Det er stor forskjell i antall selskap i denne perioden, hvor det i Norge var 14 selskap, mot 4 i Sverige. De 4 selskapene inngår i 2 kartell, og selskapene har noen av de laveste bøteratene som er pålagt i de svenske sakene. Fra det vi ser av figuren er vanskelig å kommentere noe om hvorvidt kartellpolitikken i landene i ulik grad er streng, eller om den har endret seg over tid.

Finland har en langt høyere gjennomsnittlig bøterate enn de andre landene. Som diskutert kan ikke Finland diskuteres på samme grunnlag som Norge og Sverige, ettersom ratene er basert på en annen omsetning. Da det er omsetning for kartellets siste aktive år som benyttes er det vanskelig å kommentere om de finske sakene sin rate ville vært høyere, lavere eller tilnærmet lik de norske og svenske sakene hadde konsernomsetning for fjoråret lagt til grunn. Det er samtidig diskutert at bøteratene trolig ville blitt høyere i Finland, ved bruk av konsernets omsetning for foregående år.

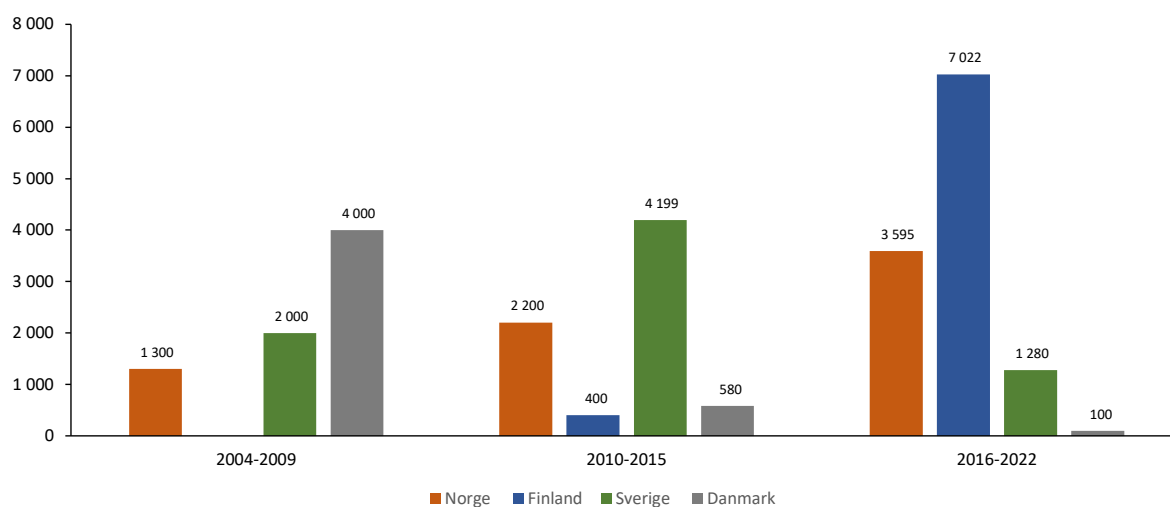
5.2.4 Absolutte Bøtenivå

I denne delen sammenlignes absolutte bøtenivå i de nordiske landene, samt ser på variasjoner i bøtenivåene over tid.

Figur 5.8 illustrerer median av bøtenivåene for Norge, Finland, Sverige og Danmark i periodene 2004-2009, 2010-2015 og 2016-2022. Median er benyttet fremfor gjennomsnitt for å unngå at unormalt høye eller lave bøter gir store utslag, noe som ville gitt et feilaktig bilde av bøtenivået. Det er ingen tilfeller av kartellsaker i Finland for perioden 2004-2009, og landet har derfor ingen observasjoner i dette intervallet.

Bøtenivået er oppgitt i de respektive landenes valuta. Siden Finland benytter euro, er denne multiplisert med en faktor på 10 for å gi et bedre sammenligningsgrunnlag. Det vil fortsatt eksistere noen forskjeller som følge av svigninger i valutakurser, men for enkelhetes skyld ser vi bort ifra dette.

Figur 5.8: Median av Bøtenivå (i 1 000)

Figuren viser at det er stor variasjon i bøtenivået for hver av de tre periodene, men det ser ikke ut til å være noe sammenhengende trend mellom landene.

Norge virker å ha en oppadgående trend i bøtenivået. Median boten for hver periode ser ut til å representere realiteten av observasjonene i datasettet, og påvirkes ikke av de ekstremt høye bøtene pålagt asfaltkartellet i 2013, samt alarmkartellet i 2019/2020. Dette kan tyde på at bøtenivået i Norge faktisk har økt over årene, som figuren antyder.

Bøtenivået i Danmark indikerer en nedadgående trend. Det er vanskelig å konkludere om trenden er legitim, da den første perioden innehar kun to kartell. Det ene kartellet består av tre selskap som hver fikk en bot på DKK 125 000, mens de 7 selskapene i det andre kartellet fikk hver en bot lik DKK 4 000 000. Som resultat ble median boten for perioden DKK 4 000 000, noe som ikke nødvendigvis gir et fullstendig bilde av bøtenivået.

Videre kan det virke som at bøtenivået i perioden 2016-2022 i realiteten er høyere enn hva figuren indikerer. Perioden består av 12 bøter på over DKK 1 million, der 7 av bøtene overstiger DKK 5 000 000. Figuren tilsier derimot et langt lavere bøtenivået på kun DKK 100 000. Dette skyldes blant annet det store diskotek-kartellet, hvor 20 nattklubber fikk nedjustert bot grunnet lave driftsinntekter under nedstengningen i 2020 som følge av Covid-19.

Få observasjoner i perioden 2004-2009 og et relativt stort kartell med unormalt lave bøter i perioden 2016-2022, fører til at median ikke gir en passende indikasjon på bøtenivået i Danmark. Fra figuren er det ikke mulig å tyde noen klar trend.

De svenske bøtene i perioden 2004-2009, preges av få observasjoner med store variasjoner. Dette gjør det vanskelig å konkludere noe om det absolutte bøtenivået for perioden. Medianen for periodene 2010-2015 og 2016-2022 gir derimot et bedre bilde av de faktiske observasjonene. Det bør bemerkes at siste periode inneholder relativt få observasjoner.

Bøtenivået i Finland preges av variasjoner i de siste to periodene. Dette følger i hovedsak av at de fleste observasjonene inngår i siste periode. Median boten i denne perioden er totalt sett den høyeste for alle land, med god margin. Grunnet få observasjoner med store variasjoner i perioden 2010-2015, i tillegg til ingen observasjoner i første periode, er det vanskelig å si noe om hvordan bøtenivået har utviklet seg over tid.

Tabell 5.3 viser en oversikt over gjennomsnittlig bøtenivå i hvert land for de tre periodene. Bøtenivået i tabellen er generelt høyere enn ved bruk av median. Dette gjelder spesielt for Norge og Finland som har enkelte kartellsaker med ekstremt høye bøter.

For Danmark kan det se ut til at gjennomsnittet gir en bedre fremstilling av bøtenivået enn ved bruk av median. Dette kan være som følge av at bøkene i Danmark er mer konsentrerte, i tillegg til at bruk av gjennomsnitt korrigerer for noen av utfordringene ved bruk av median.

Tabell 5.3: Gjennomsnittlig Bøtenivå

Land	2004-2009	2010-2015	2016-2022	
Norge	1.56	34.8	125.8	MNOK
Finland	-	8.77	2.76	MEUR
Sverige	7.61	8.79	1.27	MSEK
Danmark	3.14	1.26	2.19	MDKK

Som nevnt har Norge og Finland tilfeller med ekstremt høye bøter. Tabell 5.4 viser den største boten utmålt av konkurransemyndighetene i hvert land, for hver periode, oppgitt i egen valuta. Selv om bøkene i tabellen ikke er representative for det generelle bøtenivået, gir det en indikasjon på potensielle bøktestørrelser. Dersom bedrifter tror det er sannsynlig å bli straffet med ekstremt høye bøter, kan dette ha en avskrekkende effekt. Hvorvidt forskjellene gir en mer avskrekkende effekt i Norge og Finland enn i Sverige og Danmark er vanskelig å si, men spriket er markant.

Det fremkommer i tabell 5.4 at Danmark er landet som har gitt lavest bot, ved sammenligning av størst bot. Boten er på DKK 25 000 000, og er langt lavere enn den høyeste boten gitt som fremkommer i Norge på NOK 766 000 000. Denne sammenligningen er derimot ikke korrigert for valutaforskjeller. Den danske boten ble dog redusert til DKK 8 000 000 etter domstolsbehandling, og den høyeste boten som faktisk er vedtatt er på DKK 10 000 000.

Tabell 5.4: Størst pålagt bot

Land	2004-2009	2010-2015	2016-2022	
Norge	5	220	766	MNOK
Finland	-	35	16	MEUR
Sverige	18.8	36.2	2.45	MSEK
Danmark	4	10	25	MDKK

Tabell 5.5 gir en oversikt over andelen av bøtene i hvert land som faller innenfor bøteintervallene: **1: Under 100.000**, **2: [100.000 - 999.999]**, **3: [1.000.000 - 4.999.999]**, **4: [5.000.000-9.999.999]**, **5: [10.000.000 - 99.999.999]** og **6: Over 100.000.000**. Bøtene er fremstilt i landets egen valuta med unntak av Finland, hvor euro er multiplisert med en faktor på 10.

Tabell 5.5: Andel av bøter innenfor gitte intervall

	1	2	3	4	5	6	Antall
Norge	0	21.4	60.7	0	3.6	14.3	28
Finland	2.3	31.8	18.2	2.3	36.3	9.1	44
Sverige	9.5	19.1	42.9	9.5	19	0	21
Danmark	27.4	38.1	26.2	3.6	4.7	0	84

Tabellen viser at bøtenivået varierer for alle landene. Finland ser ut til å ha størst variasjon, og har pålagt kartell deltakerne et relativt høyere bøtenivå. De fleste bøtene er mellom EUR 1-9 000 000, men bøtene ser ut til å være relativt jevnt fordelt mellom intervallene 1, 2 og 5. Danmark har overordnet laveste bøtenivå, og har en stor andel pålagte bøter i lavere intervall. 91 prosent av bøtene i Danmark er under DKK 5 000 000. Norge og Sverige fremstår som tilnærmet like, med unntak av enkelte ekstreme tilfeller i Norge. Norge er det eneste landet der ingen av de pålagte bøtene er under et nivå tilsvarende NOK 100 000.

Det er vanskelig å konstatere om variasjonene i absolutt bøtenivå skyldes endringer i kartellpolitikken til landene, og om trenden kan gi en indikasjon på *strengere* eller *snillere* bøter. Det er imidlertid grunn til å tro at variasjonene i stor grad påvirkes av forskjeller mellom de avslørte kartellene, samt antall kartellsaker for hvert land i hver periode.

5.3 Er Dagens Kartellpolitikk nok Avskrekkende og Avdekkende?

I denne delen forsøker vi i hovedsak å besvare oppgavens problemstilling ved å diskutere datagrunnlaget. I førsteomgang diskuteres rettslig rammeverk mot økonomisk teori, i et forsøk på å kartlegge motstridende tendenser da forskjellene kan påvirke om sanksjonspolitikken har ønsket effekt.

5.3.1 Diskusjon Rettslig og Økonomisk Tilnærming

Rettslig og økonomisk tilnærming forenes gjennom formålet om å gjøre kartell ulønnsom og ustabil. Blant annet følger begge prinsippet om lempning, men utover dette er det vesentlige forskjeller, spesielt knyttet til avskrekking.

En avgjørende forskjell er ulik tilnærming for beregning av botens størrelse. Rettslig grunnlag baserer seg på det berørte markedets størrelse, mens økonomisk teori på et proporsjonalt forhold mellom botens størrelse og merprofitt. Den rettslige tilnærming kan resultere i at de mest skadelige selskapene ikke nødvendigvis blir hardest rammet. Et eksempel er i et kartell hvor det er skjevfordeling av markedsandeler, og ett selskap har størst andel kunder og derav merprofitt. De andre selskapene vil som resultat tjene mindre på samarbeidet. Kartellet som helhet vil derimot bli straffes basert på samme omsetningen: det berørte markedets.

Benyttes omsetningen til det berørte markedet vektlegges heller ikke forskjeller i omsetning for hver bedrift. Forskjellene kan være et resultat av skjev fortjeneste av samarbeidet, eller at selskapet er del av et globalt konsern. Får selskapene en bot som er lik i absolutte tall, kan dette lede til store forskjeller i relative bøter. Dette har vi tidligere omtalt som omvendt proporsjonale bøter, noe vi senere vil diskutere nærmere. Til tross for samme overtredelse, kan selskapene ha ulik oppfatning av hvorvidt boten er avskrekkende.

Juridisk metode hensyntar derimot forskjeller i omsetning mellom selskapene for å beskytte deres økonomiske bæreevne. Betalingsevnen hensyntas som tidligere forklart med 10 prosent taket av fjorårets konsernomsetning. En økonomisk tilnærming har på sin side ingen maksimumsgrense. Som resultat kan bøter bli så høye at selskap går konkurs.

Spesielt i tilfeller hvor selskap har hatt liten innvirkning på det berørte markedet, kan det at bedrifter går konkurs være mer skadelig for konkurransen og konsument enn det kartellet i utgangspunktet var. 10 prosent taket kan derfor argumenteres for å være i markedets interesse da avslørte kartell ikke risikerer for store økonomiske konsekvenser, og markedet kan gå tilbake til opprinnelig konkurransesituasjon etter kartellets oppdagelse og sanksjonering.

Ved utforming av bøter baserer den juridiske metoden seg på en skjønnsmessig vurdering og ikke en mekanisk formel. Det hensyntas grovhet, varighet og innvirkning på markedet. Grovhet baserer seg blant annet på mengde informasjon utvekslet mellom deltakerne. En økonomisk tilnærming vil derimot benytte en virkningsanalyse for å vurdere kartellets skadeomfang på markedet. En slik tilnærming er derimot utfordrende å gjennomføre grunnet usikre parametre.

I vedtak fra det norske konkurransetilsynet argumenterer selskap for at selv om et kartell har hatt stor innvirkning på markedet, er det ikke gitt at selskapene har fått økt fortjeneste (Nygaard og Amundsen, 2017). Dette kan eksempelvis være i en anbudskonkurranse hvor selskapene har inngått et kartell, men det koordinerte tilbudet blir avvist og en annen konkurrent vinner anbudsrunderen. Beregnes boten ut fra grovhet og varighet kan boten bli høy dersom det har vært mye informasjonsutveksling over flere år, uten at selskapene har tjent noe ekstra. Etter økonomisk teori ville derimot selskapene fått en langt lavere bot.

Fra et økonomisk perspektiv kan det være fornuftig å se på forventet merprofitt og sannsynlighet for å bli oppdaget *ex ante*, mens et juridisk ståsted gjerne anser situasjonen *ex post*. Dette gjør det vanskelig å måle de samme parameterne da det eksempelvis er vanskelig å måle grovhet i forkant av oppdagelse, og sannsynlighet for å bli oppdaget i etterkant (Jensen og Sørgard, 2014).

Det er vanskelig å kombinere de juridiske aspektene med de økonomiske, og det kan argumenteres for at dagens sanksjonsordning ikke har vært i stand til dette. Den økonomiske teorien bygger på enkle utregninger for en optimal bot, men parameterne er i realiteten vanskelig å beregne. Det juridiske bygger på en mer skjønnsmessig tilnærming og vurderer faktorer som informasjonsutveksling og varighet. Dette er faktorer som kan argumenteres for å være mer konkrete og tilgjengelige, spesielt dersom kartelldeltakerne har korrespondert over mail/telefon.

Samtidig kan det virke som at den faktiske fortjenesten ikke blir vurdert etter juridisk metode, noe som kan gi feil grunnlag for beregning av gebyr. Som resultat kan kartell deltakere bli for hardt straffet i tilfeller hvor merprofitt er tilnærmet null men overtredelsen anses som grov, samtidig som karteller med stor merprofitt og skadeomfang får mildere straff basert på at kartellet har hatt kort varighet og/eller lite informasjonsutveksling.

En mulig harmonisering er å benytte en virkningsanalyse for å beregne prispåslag, med utgangspunkt i antatt prisøkning. Videre kan overtredelsesgebyret justeres opp eller ned basert på grovhet og innvirkning på markedet, som eksempelvis skade kartellet har påført markedet og mengde informasjonsutveksling.

Det er derimot utfordrende å innføre tiltak som kan forene de to tilnærmingene. Jensen og Sjørgard påpeker at ønske om at beregningene skal være enkle synes å være viktigere enn skadeomfanget av kartell (Jensen og Sjørgard, 2014). En årsak er at det blant annet vil kreve økt bruk av ressurser som tid, penger og ansatte. I år med mange innmeldte saker, har det norske konkurransetilsynet sett seg nødt til å avlå en rekke saker som følge av ressursmangel. Økt ressursbruk per sak kan dermed komme på bekostning av avsløring av andre kartell. Dette skaper en prioritering mellom antall karteller tilsynet ønsker å avsløre og ressursbruk for å utforme en mer tilnærmet optimal bot per sak.

5.3.2 Avskrekkende

Det er vanskelig å oppdrive faktiske tall for parameterne som trengs for å beregne en avskrekkende stor bot. Vi vil av den grunn ha en diskusjon rundt våre funn, heller enn faktiske beregninger. Diskusjonen vil i hovedsak fokusere på trender knyttet til bøterate og karakteristikk ved kartellene.

5.3.2.1 Omvendt Proporsjonale Bøter

Større selskap har gjerne kun en liten del av sin virksomhet i kartellmarkedet, i motsetning til mindre selskap som oftere har hele. Boten settes så med utgangspunkt i det berørte markedet, og når boten måles mot omsetning vil selskapet med fortjeneste fra flere datterselskap naturlig nok få en relativt sett mindre bot. Det vi ser flere tilfeller av, er at selskap med mindre omsetning relativt sett får større bot. Gitt lik involvering i markedet, er det ingen åpenbar årsak til slike omvendt proporsjonale bøter. Vi vil nå diskutere hvorvidt forskjellen kan forklares gjennom økonomisk eller rettslig teori.

Ved å sammenligne bøterate gitt deltakere i samme kartell, kan det virke å være en tendens til at selskap med størst omsetning får en relativt lavere bot for samme overtredelse. Som resultat kan dette lede til ulik oppfattelse av hvorvidt en bot oppleves som avskrekkende.

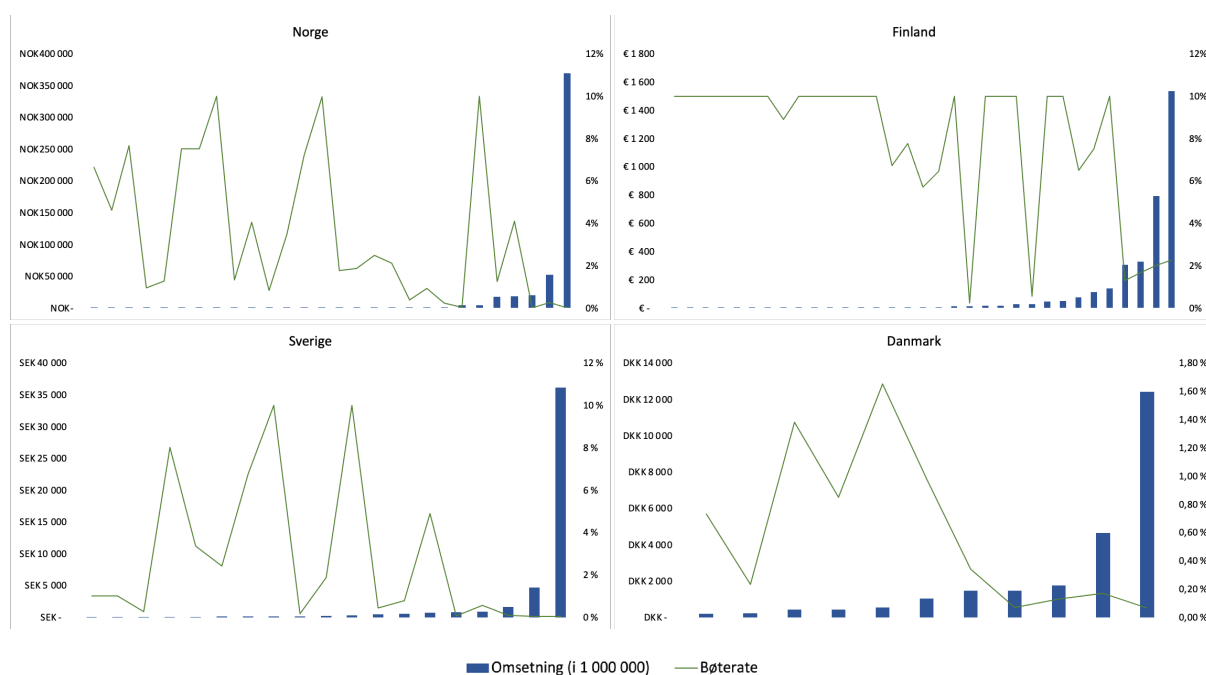
Det er en rekke tilfeller hvor bøteratene varierer mellom kartelldeltakerne, alt fra i underkant av 1 prosent til bøtetaket på 10 prosent, uten en åpenbar grunn. For å diskutere hvilken effekt dette kan ha for selskapene og kartellpolitikken, gjør vi et dypdykk i det norske kartellsamarbeidet mellom Verisure og Sector Alarm som fant sted i perioden 2011 til 2017.

Det fremkommer i vedtakene at ingen av selskapene får formidlende omstendigheter, eller anses som initiativtakere i saken. Det ligger derfor til grunn at selskapene skal få like streng straff. Med bakgrunn i størrelsen på det berørte markedet fikk selskapene bøter lik tabell 5.6, med beregnet bøterate nederst. Med absolutte tall kan det sies at de opprinnelige bøkene er relativt like. Boten til Sector ble derimot redusert grunnet bæreevnen på 10 prosent av konsernomsetning.

Tabell 5.6: Oversikt vedtak Verisure og Sector Alarm

Bot (i mill.)	Verisure	Sector Alarm
Opprinnelig bot	766	665,8
Nedjustering iht. bøtetak		467,3
Bøterate (i prosent)	4,1	10

Når bøteraten for selskapene beregnes, får Verisure en bot med rate på 4,1 prosent og Sector på 10 prosent, etter nedjustering. Bøteratene viser ikke lenger det samme bildet som de absolutte bøkene, og for samme overtredelse får selskapene relativt sett ulik bot. Med utgangspunkt i markedets omsetning, blir ikke forskjellen i omsetning mellom konsernene hensyntatt.

Figur 5.9: Trend til Omvendt Proporsjonale Bøter

Figur 5.9 illustrerer forholdet mellom omsetning og den respektive bøteraten for de nordiske landene der bøteraten er kjent. Omsetning er sortert fra lavest til høyest langs x-aksen, og bøterate er representert av den grønne linjen. Det er generelt stor variasjon i nivået på bøteraten i forhold til omsetning, men grafene tyder på en trend hvor bedrifter med høyest omsetning får lavere bøterate. For Norge, Finland og Danmark er det også klart at bedrifter med lavest omsetning får relativt sett høyere bøterate. Den samme trenden er vanskelig å tyde i Sverige, da enkelte bedrifter med lav omsetning får ekstremt lav

bøterate. Det er for Danmark vanskelig å si om trenden er plausibel, ettersom vi kun kjenner til et fåtall av bøteratene.

Fra et økonomisk perspektiv skal bot følge merprofitten. I tilfeller hvor det er stor forskjell i omsetningsstørrelse mellom selskapene, virker det ikke sannsynlig at selskapet med lavest omsetning er selskapet som har tjent mest på samarbeidet, og som dermed får størst bot. Større selskap er gjerne mindre risikoavers, og har større mulighet til å innta en posisjon med markedsrett.

Fra et rettslig perspektiv skal bot beregnes basert på grovhet, varighet og innvirkning på markedet. Gitt at selskapene stiller likt på disse kravene, er forventningen at bøkene skal oppfattes som en like streng straff, og dermed at selskapene får omtrent lik bøterate. Prinsippet gjenspeiles derimot ikke i tilfellene med omvendt proporsjonale bøter.

Trenden antyder at mindre selskap, som gjerne kun operer i det berørte markedet, vil bli relativt sett strengere straffet enn store konsern som muligens bare har ett av sine datterselskap i markedet. Dersom bot beregnes med utgangspunkt i berørt marked kan det virke som at selskap får ulik straff, uten at det kan begrunnes med en eksplisitt forklaring.

Det er viktig å påpeke at datagrunnlaget for omvendt proporsjonale bøter er begrenset, og det er derfor ikke mulig å trekke en slutning. Vår oppfattelse er derimot at dersom det er en trend for omvendt proporsjonale bøter, kan dette gi en ulik oppfatning av hvorvidt en bot oppleves som avskrekkende for samme overtredelse. En avsluttende kommentar er at det ikke er mulig å konkludere med *hvorfor* mindre selskap får relativt større bøter, da det verken kan forklares med økonomisk eller rettslig teori.

5.3.2.2 Trend av Kartellform

Av kartellsakene er det en overvekt av anbudskonkurranse, etterfulgt av prissamarbeid. Siden det er begrenset med informasjon som kan forklare årsak bak trendene, samt at det kun er mulig å kommentere kartell som er avslørt, fremlegger vi en diskusjon som tar for seg *mulige* årsaker til trendene i de i nordiske landene, og hvordan trend kan sees i sammenheng med en avskrekkende kartellpolitikk.

Som forklart er det mulig at overvekten av anbudskartell grunner i type bedrifter som inngår i kartellene. Det er en rekke selskap innen service, som gjerne får mye av sitt arbeid

gjennom anbudsavtaler i lokale marked, noe som gjør denne type koordinering attraktivt. Fra vårt datasett virker det til at anbudskartell har relativt korte tidsrammer, og det er mulig at samarbeidet gjelder kun ett tilbud én gang. Det kan derfor være at selskap opplever risikoen for å bli oppdaget som mindre, og terskelen for å inngå slike samarbeid kan derfor oppleves å være lavere.

Siden trenden er begrenset til avdekkede kartell, er det ikke gitt at det i realiteten er flest anbudssamarbeid, men at det er en overvekt av slike saker som avdekkes. En mulighet er at konkurransemyndighetene i ulik grad prioriterer å avsløre ulike typer kartell.

Det norske Konkurransetilsynet uttrykker at en del av kartellavdekkelsen kommer fra innsendte tips. Det er mulig at kunder er spesielt følsom for endringer knyttet til pris eller antall mottatte tilbud. Med dette menes at dersom en bedrift legger ut anbud og får færre tilbud enn tidligere, samt kunstig høye priser, kan dette vekke mistanke. Det er altså mulig at det er mer sannsynlig at kunder som er skadelidende av pris- eller anbudssamarbeid i større grad reagerer på endring enn ved andre typer kartell, og dermed varsler myndighetene.

Det kan hende at konkurransetilsynet prioriterer etterforskning av anbud-, og til dels priskartell, uavhengig av innsendte tips. Det er mulig at offentlig bevissikring er enklere i anbudssamarbeid, da kunden som får tilbud kan fremlegge dette til konkurransetilsynet som bevis. Andre kartell, som markedsdeling eller utestengelse av nye aktører, har muligens kun direkte koordinering, i form av telefon eller mail, hvor de avtaler strategi uten at eksterne involveres eller får tilgang på potensielt bevis.

Er tilfellet at konkurransetilsynet prioriterer ulikt når de forsøker å avsløre kartell, kan det virke mindre avskrekkende for bedrifter å inngå andre typer samarbeid. Fra de nordiske landene kan det virke som trenden av anbudskartell kommer av at (1) flere selskap inngår slike kartell, eller at (2) det er slike kartell konkurransemyndighetene klarer og/eller prioriterer å avsløre.

Avslutningsvis mener vi det er viktig at konkurransemyndighetene ikke prioriterer å avsløre enkelte kartellformer fremfor andre, slik at det kan oppfattes som mindre avskrekkende å inngå enkelte typer samarbeid. Undersøkelser gjort for å beregne prispåslag for ulike kartelltyper, viser at anbudskartell generelt har lavere prispåslag enn andre kartellformer

(Connor og Lande, 2008). Fra et økonomisk perspektiv, er derfor slike kartell minst skadelig, og det er derav ønskelig å i større grad avsløre andre type kartell.

5.3.3 Avdekkende

En antagelse for at insentivbetingelsen skal være brutt, er at det ligger til grunn en avskrekkende stor bot. Det er ikke i realiteten mulig å ta en slik antagelse. Det er heller ikke mulig å oppdrive beregninger for diskonteringsfaktor eller gevinst ved avvik. Av den grunn vil vi fremlegge en teoretisk diskusjon for hvorvidt sanksjonsordningen kan oppfattes som avdekkende, med fokus på lempningsordningen.

5.3.3.1 Lempning i de Nordiske Landene

Det følger videre en oversikt over antall nedjusterte bøter som følge av lempningsordningen for kartell i Norge, Sverige, Danmark og Finland.

Tabell 5.7: Lempningssaker Norge

Kartell	Lempning	Selskap	Andel lempning	Type kartell
Elektriker	40 %	Caverion Norge AS	1 av 3	Anbud
Asfalt	100 %	Veidekke ASA	1 av 2	Anbud
Reparasjon	100 %	IcopalTak AS	1 av 2	Anbud

Tabell 5.8: Lempningssaker Sverige

Kartell	Lempning	Selskap	Andel lempning	Type kartell
Buss	30 %	Ölvemarks Holiday AB	1 av 2	Pris, marked
Bygg	100 %	Veidekke ASA	1 av 2	Anbud, marked
Transport	100 %	IcopalTak AS	1 av 2	Anbud

Tabell 5.9: Lempningssaker Danmark

Kartell	Lempning	Selskap	Andel lempning	Type kartell
Service	100 %	Findan El-anlæg A/S	1 av 2	Marked
Reklame	100 %	MPE Distribution ApS	1 av 2	Marked
Nedrivning	100 %	Søndergaard Nedrivning	1 av 7	Anbud, pris

Tabell 5.10: Lempningssaker Finland

Kartell	Lempning	Selskap	Andel lempning	Type kartell
EPS-installasjon	100 %	Styroplasy Oy	1 av 3	Pris
Energi	100 %	Empower Oy	1 av 2	Pris

Av lempningssakene er 9 av 12 tilfeller med hel lempning, noe som ser ut til å være en trend i samtlige land. Det kan antas at konkurransetilsynet foretrekker en trend preget av tilfeller med full lempning, da dette tilsier at de selv ikke behøver å avsløre kartellet. Samtidig kan trenden av full lempning også komme av en overvekt av kartell med få deltakere. Det er altså færre som har mulighet til å få delvis lempning. Dersom selskapet som får full lempning fremlegger mye bevis, er det vanskeligere for neste selskapet å møte kravene for delvis lempning.

Fra tabellene fremkommer det at det maksimalt er tildelt delvis lempning til ett selskap per sak. Fra rettslig rammeverk fremkommer det derimot at opptil flere selskap kan få delvis lempning for samme overtredelse. Trenden vi ser kan komme av at selskap ikke søker om lempning etter at full lempning allerede er gitt, noe som kan antas å være mindre sannsynlig da deltakere av avslørte kartell trolig vil ønske å få redusert bot. Det er som nevnt også mulig at selskap ikke oppfyller kravene, eller at selskap heller har anket dersom de avstår straffeskyld. Det fremgår samtidig fra vår data at selskapene tildelt delvis lempning ikke har anket. Det er derimot en generell trend i kartellsakene at selskap anker konkurransemyndighetene sin bestemmelse.

Ettersom delvis lempning kun er gitt 3 selskap, er det ikke mulig å si noe om trenden er at konkurransetilsynet kun gir lempning til ett selskap per sak, eller om det er fordi selskap ikke søker. Dersom det er førstnevnte som er tilfellet, er det mulig at lempningsordningen hadde hatt en økt avdekkende effekt dersom selskap i et avslørt kartell opplevde det sannsynlig at flere selskap fikk redusert overtredelsesgebyr i samme sak. På den måten vil konkurransemyndighetene kunne redusere ressursbruken per kartell, gitt at informasjonen selskapene fremlegger er verdifull.

Det ser ut til å være en trend at lempning tildeles kartell med få deltakere. Et kartell med mange deltakere har til tider større gevinst ved avvik da det er flere markedsandeler å høste, og det er mer utfordrende å koordinere handlingsvariabler. Dette kan gjøre at kartellsamarbeidet oppløses grunnet avvik, og ikke fordi det blir avslørt.

I tilfelle med full lempning, kan det hende at straff anses som lavere i et kartell med kun to deltakere, og at det derfor virker mindre risikabelt å avdekke kartellet til myndighetene.

En annen mulighet er at konkurransetilsynet oftere godkjenner lempningssøknader fra

kartell med få deltakere ettersom bevissikring vil kreve mindre ressurser. Spesielt i forbindelse med store kartell, hvor samtlige deltakere søker om lempning, kan det antas at slik bevissikring kan være mer ressurskrevende. Vi har derimot ikke nok innsikt i konkurransetilsynets prioriteringer til å vite dette med sikkerhet.

Ettersom det har blitt gitt lempning i samtlige land, kan det antas at ordningen har en viss avdekkende effekt.

5.3.3.2 Lempningsøknader i Norge

I dette avsnittet kommenteres antall lempningsøknader i Norge for perioden. Det hadde vært interessant å sammenligne antall søknader på tvers av landene, men det har vært utfordrende å samle relevant informasjon for resterende land.

Det fremgår på regjeringen.no, at det i perioden 2004–2008 har vært i alt 12 lempningsøknader, noe de anser som et lavt tall (Regjeringen, 2012). Etter korrespondanse med Konkurransetilsynet, fremkommer det at det i perioden 2007–2022 har vært søkt om lempning av 51 ulike selskap. Fra Konkurransetilsynets årsregnskap har det vært mulig å uthente følgende 40 søknader, illustrert i tabellen under (Konkurransetilsynet, 2022c). Det er fem år hvor det ikke har vært mulig å oppdrive antall søknader, noe som gir avvik i tabellen, og årene med manglende informasjon er ekskludert for ordens skyld.

Tabell 5.11: Lempningsøknader 2007 - 2021

År	2007	2009	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Antall	2	3	6	2	3	3	3	7	3	4	2	2

Oversikten tyder på at Konkurransetilsynet mottar søknader de fleste år, hvor 2010 og 2017 skiller seg som årene med flest antall søknader. I Konkurransetilsynets årsrapport for 2010 skrives det at dette var året med flest søknader i perioden 2004–2010. Det er for de resterende årene et jevnt antall søknader, og det kan ikke sies å være en stigende eller synkende trend. Vi har ikke informasjon som kan forklare søknadstoppene.

Ettersom det søkes om lempning de fleste år, kan lempningsordningen virke å ha en avdekkende effekt og bedrifter ønsker å unngå bot. Det er derimot ikke mulig å kommentere i hvilken grad den er avdekkende. I tillegg er datagrunnlag begrenset.

Det bør samtidig kommenteres at det kan være andre årsaker bak lempningssøknadene. Ved å sammenligne tabellen mot antall kartellvedtak per år, fremgår det at i enkelte år er det flere lempningssøknader enn det er kartellovertredelser. Dette kan tyde på at selskap søker om lempning av andre grunner, som for å være føre var. Dette kan for eksempel være som følge av en ny CEO som frykter at selskapet tidligere har inngått avtaler som har vært i strid med konkurranseloven. I så tilfelle kan det ikke sies at lempningsordningen har ønsket avdekkende effekt, da det ikke er kartelldeltakerne selv som søker om lempning mens kartellet er aktivt.

5.3.4 Delkonklusjon Avskrekkende og Avdekkende

Det kan virke som at bøteutmålingene tidvis ikke er harmonisert etter rettslig og økonomisk teori, noe som kan resultere i ulik straff for samme overtredelse. Selskapene kan dermed i ulik grad oppleve bøtene som avskrekkende. Fra abolute bøtetall fremkommer det forskjeller mellom landene, hvor Danmark generelt pålegger lavere bøter, mens Finland generelt gir større. Norge er derimot landet som totalt sett har gitt størst enkeltbot. Det er likevel ikke mulig å konkludere i hvilken grad selskapenes oppfattelse av avskrekkende bøter varierer.

For at boten skal være avdekkende, må den i utgangspunktet også være avskrekkende. Diskusjonen er derimot avgrenset til å kommentere lempningsordningen. Basert på at det er tildelt lempning i alle land, kan det antas at lempningsordningen har en viss avdekkende effekt. Oppfattelsen forsterkes i Norge da Konkurransetilsynet får tilsendt lempningssøknader årlig. Noe det ikke er mulig å kommentere for de andre landene.

Det er samtidig vanskelig å kommentere i hvilken grad lempningsordningen er avdekkende, da det er umulig å vite hvor mange kartell det i realiteten eksisterer. En undersøkelse fra 1986 argumenterte for at kun 10 prosent av alle kartell oppdages (Connor og Lande, 2008). Tallene er trolig utdatert, og gjelder ikke for eksplisitt de nordiske landene, men gir likevel en indikasjon på at det er vanskelig å vite med sikkerhet hvor mange kartell lempningsordning faktisk klarer å avdekke.

Med utgangspunkt i tilgjengelig data, er det ikke mulig å konkludere med hvorvidt bøtene i realiteten er nok avskrekkende og avdekkende.

5.4 Hvordan Påvirker Anke Sanksjonsnivåene?

I denne delen ser vi på overtredelsesgebyr som er blitt anket til en eller flere instanser og hvordan dette påvirker sanksjonsnivåene. Vi vil så kommentere hvilken effekt en eventuell justering kan ha for hvorvidt bøtene oppleves som avskrekkende. For hvert land presenteres en tabell som sammenligner bot satt av konkurransetilsynet med den endelige boten selskapet faktisk blir pålagt å betale. Informasjon om ankesaker er hentet fra konkurransemyndighetene sine nettsider, med unntak av de norske sakene.

5.4.1 Norge

Informasjon om ankesaker er samlet fra Konkurransetilsynet sine nyhetsartikler, Konkurranseskjennemnda sine akkriv og korrespondanse med Gulating lagmannsrett. I Norge har 4 selskap anket gebyr satt av Konkurransetilsynet, og det varierer hvorvidt bøtene har blitt redusert, økt eller blitt stående.

Tabell 5.12: Anker Norge (bøter i tusen)

År	Kartell	Gebyr konk.tilsyn	Gebyr etter anke	Endring
2011	Taxi	250	100	-60%
2011	Taxi	400	200	-50%
2011	Taxi	2 200	1 000	-55%
2011	Asfalt	140 000	150 000	+7%
2017	Elektriker	2 500	1 100	-60%
2017	Elektriker	4 500	1 400	-69%
2017	Elektriker	4 500	1 400	-69%
2017	Elektriker	3 290	300	-91%
2017	Elektriker	2 450	300	-88%
2017	Elektriker	1 290	300	-77%
2020	Alarm	766 000	766 000	0%
			<i>Gjennomsnitt</i>	-57%

Vi har fra nyhetsartikler på Konkurransetilsynet sine nettsider vært i stand til å samle inn dommer vedrørende ankesaker i perioden 2015-2017. Her fant vi dom for taxikartellet, illustrert i tabell 6.2 (Konkurransetilsynet, 2022a). Lagmannsretten var i saken enig med Konkurransetilsynet om at en overtredelse hadde funnet sted, men mente gebyrene var for høye. Bøteratene ble redusert fra 3,0 til 1,4 prosent. Samtlige bøter for kartelldeltakerne ble mer enn halvert (Konkurransetilsynet, 2015b).

NCC Roads, deltaker av asfaltkartellet, ble i førsteinstans dømt av konkurransetilsynet for ulovlig fordeling av asfaltkontrakter, før saken ble anket til Lagmannsretten. Instansen økte gebyret grunnet gjentakelse, og bøteraten fra selskapet økte følgelig. Selskapet anket så til Høyesterett som avviste anken, og Lagmannsrettens dom ble stående (Konkurransetilsynet, 2015a).

Etter innførelsen av Konkurransklagenemnda i 2017, har to selskap anket overtredelsesgebyr satt av Konkurransetilsynet. Etter gebyr fra tilsynet, grunnet anklage om markedsdeling, anket Verisure men anken ble avvist av lagmansretten og Konkurransetilsynets bot ble stående. Det andre tilfellet gjelder elektrikerkartellet bestående av seks selskap. Konkurransklagenemnda anså ikke saken som *særlig grov* og boten ble redusert for samtlige selskap. Den gjennomsnittlige bøteraten ble redusert fra 5,85 prosent til 1,12 prosent. I tillegg til en langt lavere bøterate, er det også etter reduksjonen langt mindre variasjon i bøteratene innad i kartellet. Før reduksjon var laveste rate på 0,22 prosent, mens høyeste var 9,99 prosent. Etter reduksjon ble derimot nivåene lik 0,09 prosent og 2,25 prosent.

Fra tabellen fremkommer det en trend hvor bot reduseres gjennom ankesystemet. Det virker å være uenighet mellom instansene om hva som ligger i grovhet og derav de ulike bøtenivåene ved overtredelse. Av de 11 selskapene som har anket, er det kun ett tilfelle hvor bot er forblitt stående og én som er blitt økt.

5.4.2 Sverige

Av de svenske kartelldeltakerne har 6 av dem anket, hvor saken er tatt videre til en eller flere instanser. Det har vært varierende hvorvidt boten har blitt redusert, eller om anken er blitt annullert.

Tabell 5.13: Anker Sverige (bøter i tusen)

År	Kartell	Gebyr konk.tilsyn	Gebyr etter anke	Endring
2004	Taxi	75	0	-100%
2004	Taxi	200	0	-100%
2009	Energi	18 800	8 000	-57%
2009	Energi	16960	8 000	-53%
2010	Mekaniker	4 397	0	-100%
2010	Mekaniker	4 745	0	-100%
2010	Reisebyrå	4 000	1 400	+70%
2010	Reisebyrå	9 200	1 400	-50%
2013	Transport	32 100	0	-100%
2013	Transport	6 831	0	-100%
2013	Transport	2940	0	-100%
2013	Sykehus	2940	0	-100%
2013	Sykehus	1 115,1	0	-100%
2013	Sykehus	2 135,7	0	-100%
			<i>Gjennomsnitt</i>	-78%

Av de 14 selskapene som anket, har 10 av ankene blitt annullert av en instans. For 5 av disse 10 selskapene, har Tingsrätten vært enig med konkurransetilsynet og pålagt selskapene bot. Boten har typisk vært lavere enn den satt av konkurransetilsynet. Selskapene har så anket saken videre til neste instans, som har annullert saken.

Det er altså kun 4 selskap som har blitt pålagt bot etter endt ankeprosess. Selskapene er fordelt på to ulike kartell.

Energikartellet er et anbudssamarbeid, hvor selskapene opprinnelig hadde ulik bot, men fikk etter reduksjon en bot på SEK 8 000 000 hver. Ett av selskapene hadde opprinnelig fått nedjustert sin bot av konkurransetilsynet til 10 prosent, grunnet gebyrtaket. Etter endt ankeprosess, ble bøteraten redusert fra 10 prosent til 4,7 prosent. Det andre selskapet fikk redusert sin bøterate fra omtrent 0,55 til 0,022 prosent.

Det andre kartellet samarbeidet om pris og markedsdeling og hadde opprinnelig en bøterate på 1,88 og 6,76 prosent. Kartellet er eneste tilfellet i Sverige hvor boten ikke har blitt

redusert av Tingsrätten. For førstnevnte selskap ble boten økt, og bøteraten økte til omtrent 3,22 prosent. For det andre selskapet ble bot redusert. Etter anke ble bøtene relativt like både i absolutte tall og bøterate.

Trenden for overtredelsesgebyr etter anke er at det reduseres eller annulleres, og bare ett selskap har fått høyere bot. Det er kun to selskap som er anket videre til MD, altså anket før 2016, hvor begge sakene ble annullert. PMD og PÖMD, som er instansene etter 2016, har annullert overtredelsesgebyr for seks selskap og redusert bot for to.

5.4.3 Danmark

I Danmark har 16 selskap anket anklagemyndighetenes avgjørelse til Byretten. 9 av avgjørelsene fra Byretten er anket videre til Landsretten. I fire av tilfellene er det anklagemyndigheten som har anket, og de resterende er anket av selskap.

Tabell 5.14: Anker Danmark (bøter i tusen)

År	Kartell	Gebyr anklagemyndighetene	Gebyr etter anke	Endring
2007	Telekom.	125	0	-100%
2010	Lab.	x	500	x%
2010	Lab.	x	8 000	x%
2014	Entreprenør	3 000	1 000	-67%
2014	Entreprenør	550	400	-27%
2014	Entreprenør	1 0000	0	-100%
2014	Entreprenør	800	10	-100%
2015	Entreprenør	x	300	x%
2016	VVS	25 000	8 000	-68%
2016	VVS	25 000	8 000	-68%
2018	Entreprenør	10 000	3 000	-70%
2018	Entreprenør	9 000	2 000	-78%
2018	Nedrivning	1 500	1 000	-33%
2018	Nedrivning	7 500	4 000	-47%
2018	Produksjon	400	400	-100%
2020	VVS	50	50	-100%
			<i>Gjennomsnitt</i>	<i>-47%</i>

Av kartellsaker som ble anket til Byretten har avgjørelsen i 4 tilfeller blitt stadfestet. Boten er blitt redusert i 7 tilfeller og annullert i 2 tilfeller, og det finnes ingen kjente tilfeller der boten har økt. De tre siste tilfellene har anklagemyndighetenes avgjørelse ikke vært oppgitt. De er likevel inkludert for å vise at det er saker som er blitt anket, selv om det da ikke lar seg gjøre å beregne en endring.

Av sakene som er anket videre til Landsretten, er avgjørelsen fra Byretten stadfestet i 5 anledninger. Boten er redusert i 2 tilfeller og økt i 2 tilfeller. Sistnevnte gjelder avgjørelsen hvor Byretten annullerte bot gitt av anklagemyndighetene. Straffen fra Landsretten er fortsatt langt mildere enn den fra anklagemyndighetene.

Det er en klar trend at bøtenes størrelse reduseres i ankeprosessen, og at den ved flere anledninger blir annullert.

5.4.4 Finland

Enhver kartellsak i Finland må gjennom Markedsdomstolen, og som nevnt fremlegger kun konkurransetilsynet et forslag til bot. Tabellen under illustrerer likevel bot satt av konkurransetilsynet da vi tar utgangspunkt i første tilgjengelige bøtemåling. *Gebyr etter anke* tilsvare i tabellen dom av høyesterett, som er ankeinstansen etter Markedsdomstolen.

Bot foreslått av konkurransetilsynet har i alle tilfeller blitt redusert av Markedsdomstolen. Høyesterett setter derimot typisk opp boten sammenlignet med Markedsdomstolen, noe som ikke fremkommer i tabellen. Boten er likevel lavere enn det opprinnelige bøteforslaget beregnet av konkurransetilsynet.

Tabell 5.15: Anker Finland (bøter i tusen)

År	Kartell	Gebyr konk.tilsyn	Gebyr etter anke	Endring
2014	Energi	35 000	0	-100%
2016	Transport	10 829	4 300	-60%
2010	Transport	3 149	600	-82%
2010	Transport	129	100	-23%
2010	Transport	3 512,335	400	-89%
2010	Transport	2 133	300	-86%
2010	Transport	5 790	300	-95%
2010	Transport	953	100	-90%
2010	Transport	8 740	2 300	-74%
2019	Kjøreskole	12,252	10	-18%
2019	Kjøreskole	31,3	25	-20%
2019	Kjøreskole	61,2	0	-100%
2019	Kjøreskole	54,3	0	-100%
2019	Kjøreskole	17,569	6	-66%
2019	Kjøreskole	6,882	3,0	-56%
2019	Kjøreskole	55,1	0	-100%
2019	Kjøreskole	13,9	0	-100%
2019	Kjøreskole	57,8	0	-100%
			<i>Gjennomsnitt</i>	-76%

Det er en klar trend at bøter reduseres etter forslag fra konkurransetilsynet, og at den i enkelte tilfeller annulleres. Finland fremstår som landet hvor bøkene i gjennomsnitt reduseres mest. Snittet trekkes ned av antall annullerte saker, men viser en indikasjon på trenden ved å anke.

Som nevnt har vi benyttet bot beregnet av konkurransetilsynet for å være konsistent med våre antagelser og de resterende land. Vi vil samtidig kommentere at dette ikke gir et fullstendig bilde av realiteten, da det er bot satt av Markedsdomstolen, bedriftene i realiteten blir pålagt. Boten de anker er derfor i realiteten lavere enn bøkene som fremkommer i tabellen, noe som gir et lavere gjennomsnitt for redusert bot.

Tre av kartellene venter behandling fra Markedsdomstolen, og er derfor ekskludert.

5.4.5 Delkonklusjon Anke

Det kan tyde på en trend hvor bot etter anke reduseres eller annulleres. I en del saker reduseres bøkene ulikt, noe som resulterer i økt effekt av omvendt proporsjonale bøter. Det kan virke som at instansene senker overtredelsesgebyret mest for selskapet som har blitt pålagt høyest bot av konkurransetilsynet. I andre tilfeller gir ankeinstansen selskapene identiske bøter, til tross for forskjeller i omsetning og at de opprinnelige bøkene var ulik.

Trend om reduksjon og annullering, kan muligens føre til en økende trend av ankesaker i fremtiden. Selskap kan ha insentiv til å anke overtredelsesgebyr da sannsynligheten for at den reduseres eller annulleres anses å være relativt stor. Oppfattes risikoen for økt bot som liten, kan dette også lede til flere ankesaker for å få utsatt betalingsfrist. I Norge er betalingsfrist etter pålegg fra Konkurransetilsynet to måneder, mens en ankesak kan ta opp til flere år.

Da vi ikke kan konkludere om de opprinnelige bøkene virker å ha en avskrekkende effekt, er det heller ikke mulig å konkludere hvorvidt dette er tilfellet etter endt ankeprosess. Det kan likevel kommenteres at dersom bøkene i utgangspunktet virker lite avskrekkende, vil effekten være enda mindre etter endt ankeprosess.

5.5 Foreslåtte Tiltak

Vi vil nå presentere eventuelle tiltak for hva vi mener kan harmonisere juridisk og økonomisk praksis, samt tiltak som kan lede til en mer avskrekkende og avdekkende sanksjonspolitik. Avslutningsvis presenterer vi en konklusjon og forslag til videre forskning.

5.5.1 Overtredelsesgebyr

Basert på tilgjengelig informasjon er det ikke mulig å konkludere med hvorvidt bøtene har ønsket avskrekkende effekt. Det vi derimot trekker frem fra analysen er en tendens for omvendt proporsjonale bøter, noe som muligens kan gi en ulik oppfatning av hvorvidt boten er avskrekkende for samme overtredelse. Vi tror derfor at en økt harmonisering av rettslig og økonomisk praksis kan lede til mer optimale bøter. Dette kan eksempelvis være gjennom en virkningsanalyse som hensyntar prispåslag og skade på markedet. Videre kan boten opp- eller nedjusteres ut i fra grovhet og innvirkning på markedet. Et aspekt er derimot at dette kan føre til økt ressursbruk for konkurransetilsynet.

I tillegg ønsker vi å kommentere at en rekke av bøtene har en rate i underkant av 1 prosent, spesielt etter anke. Dette nivået kan virke å være for lavt, og at bøtene ikke har en avskrekkende effekt. Dette kan vi derimot ikke påstå med sikkerhet.

5.5.2 Lovregulering

Det er totalt omtrent 24 prosent av selskapene som har anket overtredelsesgebyr satt av konkurransetilsynet, hvorav de fleste gebyr reduseres eller annulleres. Bedrifter kan oppleve risikoen ved å anke som lav, da det kun er to tilfeller hvor gebyret er blitt hevet. Som resultat kan det forekomme en økende trend av selskap som anker, og instansene må bruke mye ressurser på å vurdere samme sak flere ganger.

Som et tiltak mener vi økt enighet rundt lovverket kan lede til forbedret ressursbruk. Det virker til å være lite enighet om hva som ligger i grovhet og innvirkning på markedet, da domstolene gjerne mener overtredelsen er mindre grov enn det konkurransetilsynet uttrykker. Hadde det lagt til grunn en større enighet mellom instansene hva som ligger til grunn for bøteutmåling, er det sannsynlig at de ulike instansene i flere saker ville satt en tilnærmet lik bot. Som resultat ville trolig det blitt etablert en høyere terskel for å anke.

Bøter som ankes ville i større grad vært en indikator på hvorvidt et selskap oppfatter boten som for streng, og ikke grunnet sannsynligheten for at boten blir redusert.

Det er ikke mulig å konstatere om bøtene satt av konkurransetilsynet er nok avskrekkende. Med en forutsetning om at de derimot *ikke* er streng nok, vil bøtene i enda mindre grad virke avskrekkende hvis bedriften opplever det som høyt sannsynlig at bot reduseres etter anke. Vårt inntrykk er derfor at en presisering av rettslig grunnlag for bøteutmåling kan lede til økt oppfatningen av avskrekkende sanksjoner.

5.5.3 Andre Sanksjoner

5.5.3.1 Private Søksmål

I en artikkel av Jensen og Sørgard oppfordres det til økt bruk av private søksmål. Oppgaven har tidligere sett vekk fra slike erstatningssøksmål, men vil diskutere det som en sanksjon som kan motvirke ulovlig samarbeid.

Private søksmål vil si at selskap som har vært skadelidende grunnet et ulovlig samarbeid, vil kunne få utbetalt erstatning fra kartelldeltakerne. Erstatningen skal optimalt representere tapet de har lidd grunnet kartellets prispåslag. En utfordring er derimot at det ofte blir en asymmetri mellom erstatning og overtredelse, da det er vanskelig å beregne parametre som prispåslag. Dette er muligens en av årsakene til at det per nå har vært lite i bruk (Jensen og Sørgard, 2014).

Erstatningssøksmålet har til hensikt å avskrekke kartelldannelse, og kan øke effektiviteten av kartelletterforskning da saken løses *privat*. Dette er samtidig ment for å være et supplement til den offentlige konkurranseloven, og det er viktig at det for eksempel ikke skjer på bekostning av lempningsordningen (Europalov, 2022).

En avsluttende kommentar er at private søksmål mot prissamarbeid trolig vil ha ønsket effekt kun på kartell med relativt lav lønnsomhet. Søksmålet kan ha en stabiliserende effekt på kartell med høy lønnsomhet ettersom muligheten for private søksmål gjør det mindre attraktivt å søke om lempning. Private søksmål burde av den grunn kombineres med en lempningsordning (Jensen og Sørgard, 2014).

5.5.3.2 Fengsel

Det norske Konkurransetilsynet beskriver fengsel som den potensielt mest avskrekkende sanksjonsformen. Saken vil da følge straffesporet, og behandles som en straffesak (Konkurransetilsynet, 2018). Sanksjonen ser ikke ut til å være benyttet i noen av de nordiske landene. Unntakstilfellet er Danmark, hvor fengsel ble foreslått men ikke tatt til følge.

Fengsel kan antas å være mer avskrekkende blant annet fordi enkeltpersoner ikke vil ha et stort konsern i ryggen, som ved tilfelle av bot kan gjøre den irrelevant dersom selskapet har stor betalingsevne. Det kan så antas at enkeltpersoner vil være mer motivert for å opptre hederlig, da det er dem selv som potensielt kan bli straffeforfulgt.

I tilfeller hvor det er ikke mulig å gi sanksjon i begge sanksjonsspor, vil et motargument være at fengsel leder til økte kostnader for samfunnet, samtidig som staten ikke får innbetalt bot og dermed kompensasjon for overtredelsen. I tillegg vil vedkommende som fengsles ikke ha mulighet til å foreta noe videre verdiskapning, som vil være tilfellet om selskapet går tilbake til en konkurransesituasjon etter en bot.

5.5.3.3 Degradering fra Stilling og Personlige Bøter

Tidligere direktør for det britiske konkurransetilsynet Richard Whish uttrykte under Konkurransetilsynets konferanse i konkurranserett i 2008, at bøter alene ikke er nok til å avskrekke kartell. Han mente det er nødvendig med en kombinasjon av økonomiske sanksjoner og strafferettslige. Han diskuterte personlige straffer og degradering fra stilling som potensielle sanksjoner (Byggeindustrien, 2008).

Fra analysen fremkommer det at personlige bøter kun er benyttet i Danmark. Bøtene er rettet mot ledelsen i selskapet, og formålet er å forhindre enkeltpersoner i høyere stillinger fra å inngå ulovlige samarbeid. Det virker til at personlige bøter sjeldent ankes, noe som kan indikere at bøtenivået er for lavt og ikke har en avskrekkende effekt. Etter lovendringen i 2013 har nivået på bøtene økt betraktelig og det er tilfeller hvor individer har anket. Dette kan tilsi at de økte nivåene har ført til at personlige bøter har blitt et mer avskrekkende sanksjonsmiddel.

En utfordring med personlige bøter er at ledelsen kan finne smutthull. For eksempel

at selskapet betaler boten, selv om den er gitt personlig til for eksempel CEO. På den måten mister boten sin effekt, og vil for selskapet være langt lavere enn et vanlig overtredelsesgebyr.

Delegering av stilling er som kjent fra rettslig rammeverk innført i Sverige med en tidsramme på 3 til 10 år. Det er ingen tilfeller i kartellene som er diskutert i analysen hvor sanksjonen er benyttet. Det er derfor ikke mulig å kommentere hvilken effekt sanksjonen har hatt.

5.5.3.4 Utvidet Lempningsordning

Sett bort i fra Danmark, er det ikke mulig å søke om lempning ved lovbrudd for landene som følger straffespolet for konkurranselovbrudd. Dersom bruk av fengselsdom øker, men det ikke innføres lempning, kan frykten for fengselsstraff resultere i en stabiliserende effekt. Ettersom fengsel regnes som en mer avskrekkende sanksjon, kan det antas at terskelen for å søke om eventuell lempning er høyere enn ved overtredelsesgebyr. I tillegg går konkurransemyndighetene glipp av en potensiell avdekking av kartell ved å ikke kombinere fengsel og lempning, gitt at fengsel faktisk benyttes.

Det argumenteres derfor for å innføre lempning ikke bare ved administrative sanksjoner, men også i straffespolet. På denne måten fører ikke strengere straffer til økt stabilitet innad kartellet, men sanksjonene vil kunne bryte både insentiv- og deltakerbetingelsen.

5.5.4 Delkonklusjon Tiltak

Som det fremkommer av analysen mener vi at dagens sanksjonsordning kan ha tendenser som tyder på at den muligens ikke er nok avskrekkende. Et forslag er av den grunn å i større grad benytte seg av begge sanksjonssporene, gjerne i en kombinasjon. Dette underbygges av Norges Offentlige Utredning som skriver at det er kun administrative bøter i kombinasjon med personstraff som kan ha den ønskelige avskrekkende effekten (Regjeringen, 2012). Vi ønsker å videreføre utsagnet til å inkludere lempning i straffespolet for at sanksjonsordningen skal virke både avskrekkende og avdekkende.

6 Konklusjon

Vi har i denne oppgaven forsøkt å besvare om dagens kartellpolitikk er nok avskrekkende og avdekkende i de nordiske landene for perioden 2004-2022. For å gjøre dette har vi sammenlignet avslørte kartell med hensyn på ulike karakteristikker, fremkomst av lempning, samt trend knyttet til anke.

Norge og Sverige utmerker seg som tilnærmet like. Kartellene er i hovedsak anbudskartell med få deltakere og kort varighet. Bøteratene har tendens til å være relativt lave, med tilfeller av omvendt proporsjonale bøter. Det er i landene tildelt lempning, og søkt om lempning omtrent årlig i Norge. Videre er det tilfeller av ankesaker i begge land, men hvor trenden at bøter reduseres eller annulleres er mer markant i Sverige.

Danmark og Finland følger i større grad egne lovverk, og har flere unntakstilfeller fra EU TFEU Art. 101. Danmark er analysert med hensyn på absolutte tall, hvor bøkene viste seg å være relativt lave, og det er flere tilfeller av personlige bøter. Finland virker å pålegge høyere bøter enn de andre landene, men benytter en annen omsetning fram til 2021 noe som påvirker sammenligningen. Kartellsakene i Danmark og Finland er i hovedsak pris- og anbudssamarbeid med kort varighet og få deltakere. Danmark har derimot enkelte avvik med store kartell med lang varighet. Det er i begge land blitt tildelt lempning, samt en trend hvor bøter reduseres eller annulleres etter anke.

Det ser ut til å være relativt like trender på tvers av landene. I analysen diskuterer vi en mulighet for at konkurransemyndighetene prioriterer å avsløre mindre kartell, som typisk er anbudssamarbeid. I så tilfelle kan det være mindre avskrekkende å inngå andre typer samarbeid. Videre kan tendensen av omvendt proporsjonale bøter gjøre at selskap får ulik oppfatning av hvorvidt boten er avskrekkende for samme overtredelse. Det kan virke som at enkelte av bøkene er på et relativt lavt nivå da noen av dem er i underkant av 1 prosent, spesielt etter anke. Det er ikke mulig å konkludere om sanksjonspolitikken er avskrekkende, men det kan virke som den har potensiale til å bli mer avskrekkende. Det er i alle land tildelt lempning, noe som kan tyde på at politikken er tildels avdekkende.

Det er ikke mulig å konkludere om dagens kartellpolitikk er nok avskrekkende og avdekkende i de nordiske landene.

6.1 Forslag til Videre Forskning

Gjennom arbeidet med oppgaven har vi forstått hvor komplekst og utfordrende det er å arbeide med kartellpolitikk. Vi har derfor sett oss nødt til å gjøre enkelte avgrensninger, og dermed ikke hatt mulighet til å analysere alle ønskelige aspekt.

Vi mener det hadde vært interessant å studere private søksmål nærmere. Dette er en faktor som vi i oppgaven fant mest hensiktsmessig å ekskludere fra den økonomiske teorien, men i diskusjonen av mulige tiltak kommenterer vi at private søksmål kan effektivisere kartelletterforskning.

Som tidligere diskutert må konkurransetilsynet gjøre en avveining mellom ressursbruk per sak og hvordan dette kan komme på bekostning av avsløring av andre kartell. Med bakgrunn i dette tror vi at økt bruk av private søksmål kunne frigitt ressurser hos konkurransetilsynet.

Et forslag til videre forskning er derfor å undersøke hvorvidt private søksmål kan ha en økt avskrekkende effekt.

Referanser

- Aalto-Setälä, I. og Koivuniemi, H. (2018). Cartel laws and regulations 2022 | finland. https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/cartels-laws-and-regulations/finland?fbclid=IwAR2Yp_EHdSuoQ0nZMi1SXbJOWscZz81caFAPA5ADkxph-nvJc5MHdJcPW50.
- Byggeindustrien (2008). - bøter er ikke avskrekkende nok. <https://www.bygg.no/boter-er-ikke-avskrekkende-nok/32797!/>.
- Connor, J. M. og Lande, R. H. (2008). Cartel overcharges and optimal cartel fines. https://scholarworks.law.ubalt.edu/all_fac/720/.
- EU-domstolen (2022). EØs-avtalen artikkel 53 (foretak - hindring, innskrenking eller vridning av konkurransen) - teuv artikkel 101. <https://www.europalov.no/eos-artikkel/eos-avtalen-artikkel-53-foretak-hindring-innskrenking-eller-vridning-av-konkurransen-teuv-artikkel/id-6864>.
- Europalov (2022). Erstatningssøksmål ved overtredelse av eus kartell- og monopolregler. <https://www.europalov.no/politikkdokument/erstatningssoksmal-ved-overtredelse-av-eus-kartell-og-monopolregler/id-1103>.
- Finlex (2022). Finlex data bank. <https://www.finlex.fi/en/>.
- Hjelmeng, E. J. og Sjørgard, L. (2014). *Konkurransopolitikk*. Fagbokforlaget, 1. utgave edition.
- Jensen, S. og Sjørgard, L. (2014). Hvordan bekjempe priskarteller? <https://old.magma.no/hvordan-bekjempe-priskarteller>.
- kfst (2022). Konkurrence- og forbrugerstyrelsen. <https://www.kfst.dk/>.
- kkv (2022). Finish competition and consumer authority. <https://www.kkv.fi/en/>.
- Konkurranseskjemenemnda (2022). Inkomne/avgjorte saker. <https://www.klagenemndssekretariatet.no/konkurranseskjemenemnda/innkomne-avgjorte-saker?widget=konkurranseskjemenemnda-filter&status=Avgjort>.
- Konkurransetilsynet (2015a). Fullt medhold i asfaltsaken. <https://konkurransetilsynet.no/fullt-medhold-i-asfaltsaken/>.
- Konkurransetilsynet (2015b). Medhold i lagmannsretten. <https://konkurransetilsynet.no/medhold-i-lagmannsretten/>.
- Konkurransetilsynet (2018). Ulovlig samarbeid kan gi fengselsstraff. <https://konkurransetilsynet.no/ulovlig-samarbeid-kan-gi-fengselsstraff/>.
- Konkurransetilsynet (2022a). Artikler og innlegg. <https://konkurransetilsynet.no/artikler-og-innlegg/>.
- Konkurransetilsynet (2022b). Vedtak og uttalelser. <https://konkurransetilsynet.no/vedtak-og-uttalelser/>.
- Konkurransetilsynet (2022c). Årsrapportar. <https://konkurransetilsynet.no/publikasjoner/arsrapporter/>.

- Konkurrenserådet (2021). Diskotekskartel. <https://www.kfst.dk/konkurrenceforhold/afgorelser/straffedomme-og-bodevedtagelser/diskotekskartel/?fbclid=IwAR15CSQ3QTMvWJLZzYxzsYZUO0MrAkVMPKB0YdRpf8LIFKYolrsVPGIHZPw&page=0>.
- Konkurrenserådet (2022). Konkurrenserådets beretning 2022.
- Konkurrensverket (2022a). Karteller. <https://www.konkurrensverket.se/konkurrens/lagar-och-regler/samarbeten-som-begransar-konkurrensen/karteller/#anchor1>.
- Konkurrensverket (2022b). Ärenden och beslut. <https://www.konkurrensverket.se/konkurrens/tillsyn-arenden-och-beslut/arendelista/>.
- Lamdan, S. (2022). Cartels laws and regulations 2022 | denmark. <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/cartels-laws-and-regulations/denmark>.
- Lovdata (2022). Lov om konkurranse mellom foretak og kontroll med foretakssammenslutninger (konkurranseloven). <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2004-03-05-12>.
- Nygaard, L. S. og Amundsen, H. D. (2017). Vedtak v2017-21 - offentlig versjon - el proffen as/ep contracting as – lysteknikk elektroentreprenør as – elektro nettverk service as – arkel asker og bærum as – hoel elektro as – røa elektriske as - illeggelse av overtredelsesgebyr - krrl § 29 jf § 10.
- Regjeringen (2012). Mer effektiv konkurranselov. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2012-7/id672264/?ch=7>.
- Regjeringen (2017). Direktiv om nasjonale konkurransemyndigheters prosessuelle håndhevingskompetanse, uavhengighet og ressurser. *Regjeringen.no*.
- Samkeppnisefirlitid (2022). <https://en.samkeppni.is/>.
- Snellman, H. (2022). In review: anti-cartel enforcement in finland. https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=0a21b183-1e89-4dd4-90b7-58f67b0d7992&fbclid=IwAR01_qE91Umk5CO2yer3PCO4JfRDfNXWZNQM2SW8oy7G88fBHLLPg0BOBJU.
- Sørgard, L. (2003). *Konkurransestrategi*. Fagbokforlaget, 2. utgave edition.
- Sørgard, L. (2018). Konkurranseloven og reglene for prosjektsamarbeid. <https://konkurransetilsynet.no/wp-content/uploads/2018/08/Konkurranseloven-og-reglene-for-prosjektsamarbeid.pdf>.
- Villanger, E. (2022). korrenspondanse, uib student i sammenheng med forskningsprosjekt.